

319.508

20 / 2011

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

Ethnographic Horizons

2011

2. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XX. évf. 2011. 2. szám

A folyóirat alapítói

BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő

VIGA GYULA (1992–2001)

Szerkesztő

KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság elnöke

UJVÁRY ZOLTÁN

A szerkesztőbizottság tagjai

BÁRTH DÁNIEL, FATA MÁRTA (Tübingen), KESZEG VILMOS (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT (Salánk/Beregszász), LAJOS VERONIKA, LÁBADI KÁROLY, LISZKA JÓZSEF (Komárom), VIGA GYULA

Olvasószerkesztő

GÖNCZY MONIKA, KOVÁCS LÁSZLÓ ERIK

Fordító

CSONTOS PÁL, LAJOS VERONIKA

Angol lektor

CSONTOS PÁL

Technikai munkatárs

BIHARI NAGY ÉVA

A borító:

DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály

Debrecen Város Önkormányzata

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Felelős kiadó

BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok

Kapitális Kft., Debrecen

www.neprajzilathatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

XX. ÉVF. 2011. 2. SZÁM

NÉP – MŰVÉSZET

Balogh Jánosné Horváth Terézia: A békéscsabai szlovák szöttesek.....	4
Kiri Edit: Feliratok az endrődi szötteseken.....	15
B. Szűcs Irén: Egy békési drukkoló asszony repertoárja.....	34

MEGMUTATKOZÁS – FIATAL KUTATÓK MUNKÁI

Tóth Zsuzsanna Napsugár: Hetény vonzáskörébe tartozó toledó fehér hímzés történeti és kulturális vizsgálata a 20. századi polgárosulás korszakában.....	42
--	----

SZOCIOLOGIA ÉS PARASZTSÁG

Csekő Ernő: A parasztgyermek tejjel való ellátottságának, tejfogyasztásának alakulása a századelőn. Egy korabeli szociológiai felmérés eredményei és tanulságai.....	95
--	----

Contents

Volume 20 Number 2 (2011)

PEOPLE – ARTS

- Terézia Balogh-Horváth: Slovakian Hand-woven Cloths from *Békéscsaba*..... 4
Edit Kiri: Lettering on Hand-woven Fabrics from the Village of *Endrőd*..... 15
Iren B. Szűcs: The Repertory of a Lady Embroiderer from the Town of *Békés*..... 34

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

- Zsuzsanna Napsugár Tóth: The Historical and Cultural Investigation
of the *Toledó* White Embroidery of *Hetény* and Its Surroundings
in the Age of the Emerging Bourgeois Society..... 42

SOCIOLOGY AND PEASANT SOCIETY

- Ernő Csekő: Various Aspects of the Availability of Milk and its
Consumption by Peasant Children at the Beginning of the 20th Century:
Results and Lessons of a Contemporary Sociological Survey..... 95

Nép – Művészet

Balogh Jánosné Horváth Terézia
Kiri Edit
B. Szűcs Irén

A békéscsabai szlovák szőttesek

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA

A 18. században a Felvidékről már fejlett háziszövő kultúrával érkezhettek Békéscsabára és környékére – a török hódítás után elnéptelenedett helységekre – a betelepült evangélikus és katolikus szlovákok. Ezen a vidéken az egyik legjellegzetesebben *háziszövő* helység Csaba volt, ahol a paraszti női textilművesség középponti tevékenysége a szövés maradt a 19–20. században is.

A békéscsabai szlovák szőttesek történetének vázlata

Önellátás céljára 1850 körül még sok kelmét szőttek, majd az 1860-as években szinte semennyit: akkor kezdtek beözönlenni az (osztrák) gyári textíliák. Csabai családokhoz került akorbeli mintázott gyári szövetek némi hatása is érezhető későbbi munkáikon. Az 1870-es években országszerte meginduló „népművészet”- és „házipar”-felkaroló mozgalmak hatása gyorsan eljutott Békéscsabára, Bartók László szolgabíró felesége az 1870-es évek végétől szövőtanfolyamokat szervezett Csabán a Békés-megyebelieknek. Főként a hagyományos szövőgyakorlat újraélesztését szorgalmazták és a szegényebbek számára jövedelemforrást kívántak teremteni. Amint országszerte, itt is eleinte nyomtatott *hímzés*mintalapokat osztogattak, ezek nyomán *szőttek* a lányok, asszonyok. A későbbiekben a szervezők nekiálltak a helyi szőttes motívumokat gyűjteni, áttervezni, és azokat újra terjeszteni. Bartókyné új anyagokat, színeket, eljárásokat és díszítményeket is bevezetett. Majdnem olyan nagy hatást ért el, elsősorban a szlovák szőttes terén, Csaba környékén, az Alföld déli részén, mint Gyarmathy Zsigáné a magyar hímzés terén, Kalotaszegen, erdélyi földön, a mai Románia területén. De míg Gyarmathy Zsigáné tevékenysége hosszabb távon, áttételesen a 21. század elejéig is hatásosnak bizonyult, addig Bartókyné pályája csak 1891-ig volt fölfelé ívelő, utána már lehanyatlott csillaga, főleg azért, mert Békés megyében – mint oly sok helyen – a *házipar* nem tudott versenyezni a terjeszkedő gyáriparral. Amikor a nagyipar mellett országszerte legtöbb helyen már elszorvadt az *önellátó* szövés is, ez a szint a békési, köztük a csabai kisgazdacsaládokban szívósan tovább élt a 20. század első évtizedeiben is. Sőt a 20. század elejére igen népszerű lett az új minták gyűjtése

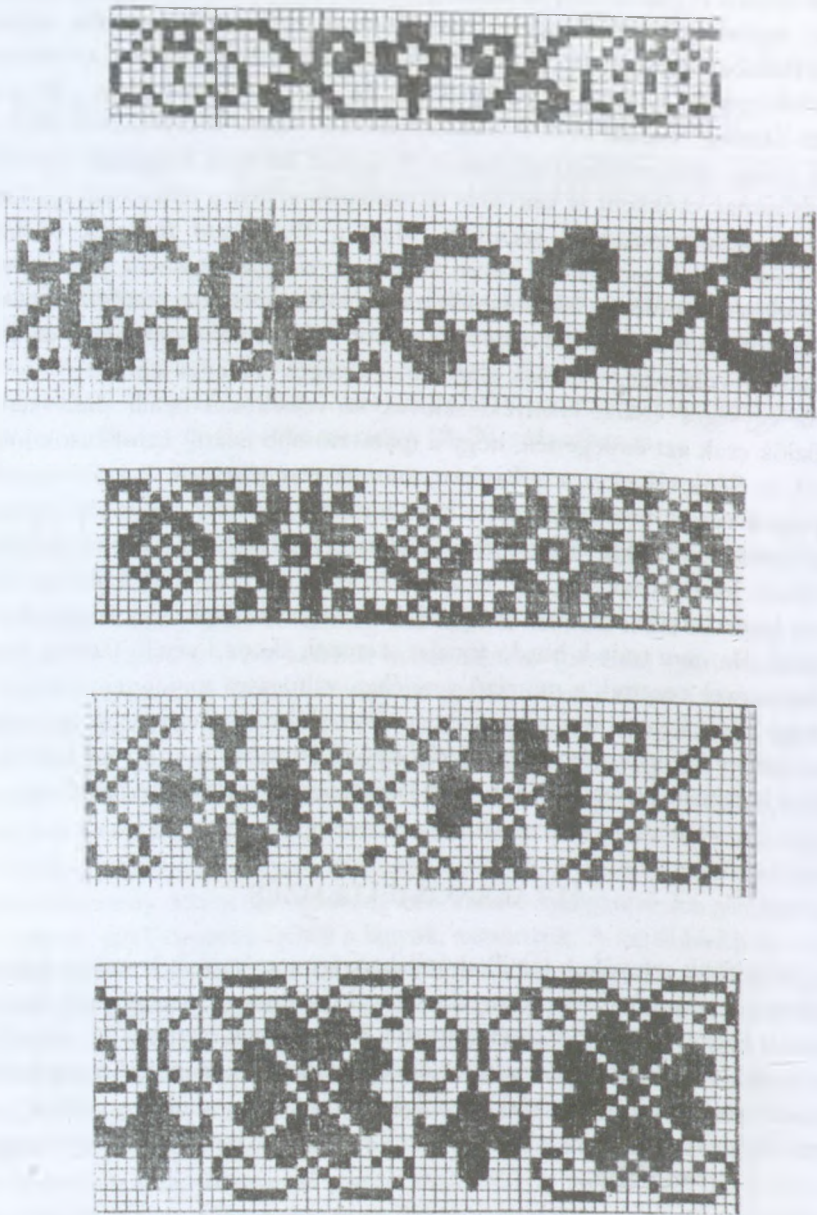
szövés céljára. A parasztlányok-asszonyok szenvedélyesen rajzolgatták, másolgatták az egymásnak kölcsönadott, hímzésnek és szöttesnek egyaránt alkalmas, négyzethálóban ábrázolható díszítményeket, amelyek végső forrásai az iskolai kézimunkakönyvek, gyakran a „Bayers Mode für alle” folyóirat vagy az „Illustrierte Frauen-Zeitung” voltak.

A csabai népi textilhasználatban a 19. század közepén megindult egy *városiasodási* folyamat: csökkent az önellátás termékeinek aránya a felhasznált ipari anyagokkal és késztermékekkel szemben. Majd a 19. század második felében a háziszövés-felújító mozgalom révén bizonyos *visszaparasztosodás* jelentkezett a lakberendezési kultúra, a lakástextilek terén is. Az országos átlaghoz képest viszonylag sokáig, a 20. század közepéig tovább folyt ebben a térségben az asszonyok szövőtevékenysége. Ennek oka a „mesterséges” felújítás lehetett.

Az egységes Csaba környéki szlovák szövőkultúrán belüli eltérésként az adatközlők csak azt emlegették, hogy a (parasztosabb ízlésű) katolikusok jobban kedvelik az élénk színeket, a tarkaságot, mint az evangélikusok. Felsőbb irányítással a polgári vásárlóközönség igényeihez idomítás, *a korábbi színörömelek elfojtása* az evangélikusok szötteshímei körében tökéletesen sikerült. A 20. század elején már saját ízlésük jeleként szerették a „tompábat; azért nem csinálták a pirosat külön, hogy ne legyen rikító, törték a feketével. Nem a harsogó pirosat, inkább bordót szerettek”. Ha nem tudtak bordó fonalat szerezni, akkor a vetélő fatüvel, amivel úgylis kettesével vezették a mintázó vetüléket, váltogatva mindig egy kék és egy piros vagy egy fekete és egy piros fonalat vezettek be egyszerre, vagy más arányban keverték a két színt, úgy értek el különböző árnyalatú bordó vagy barnás hatást. Ez a helyi jellegzetesség 1900–1920 között érvényesült a legerősebben.

ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS

A dél-alföldi szlovákok textilkultúrájában, így a szöttesein is sajátos kétarcúság nyilvánult meg. A Csaba környéki szlovákság mint nemzetiség szívósan ragaszkodott hagyományaihoz: ez érvényesült korábbi vagy esetleg a 20. században is tovább élő színörömeiben. Másrészt a magyarokhoz, románokhoz, szerbekhez képest fokozottabban pallérozódott, polgárosodott, kifinomult: ez például a vásonmintázásban a fekete és a tompa színek eluralkodásában mutatkozott meg.

1. ábra. Önálló középcsíkok

A BÉKÉSCSABAI SZLOVÁK VÁSZONSZÓTTESEK JELLEMZŐI¹

A láncfonalak anyagában a kender volt jellegzetes a 19. században. Gyári pamuttal az 1880-as években kezdték fölvetni a rangosabb tárgyakat. A 20. századra a pamut lánc szinte teljesen kiszorította ezek körében a kendert, mivel erősebb, gyárilag jobban kezelt és nem utolsó sorban azért, mert jobb társadalmi helyzetet jelentett, ha valakinek tellett rá, hogy szövőpamutot vásároljon.

Alapvetülékként a kender volt mindvégig a legjelentősebb, köznapi darabokon kizárólagos. Díszítő szerepű tárgyakból viszont a 20. századra általában kiszorította a pamut (és kis mértékben a len). A pamut vetülék egyrészt a vele készült tárgyféleség, másrészt a készítő család nagyobb rangját mutatta. A 19. század közepén kezdtek a csabaiak nagyobb felületet is leszőni pamuttal, pl. rúdra való (vízszintes rúdon áthajtva kitett) dísztrükközőnek a látható felét, majd a 19. század végétől teljes dísztrükközőt, díszabroszt.

A szlovákok *plátónak* nevezett, kétnyüstös *vászonzféléi*, amelyet díszes kivitelben szóttasnak is neveznek, második vagy harmadik minőségű kenderből, pamutból, néha lenből és ezek kombinációjából, két nyüsttel, vászonkötéssel készült, könnyebb kelmék. Otthon szótték, nem volt szükség vászontakácsra.

A *csinovatnak* mondott négynyüstös munkáikkal a csabai asszonyok a *sávolytakácsok* kenyerét is elvették. Ebben a nemben készültek legpompásabb munkáik, a derékaljhéjak.

A legtöbb békéscsabai szlovák *vászonzóttest* mintázó vetülékkal (is) díszítettek. Az alapszöveten túl alkalmazott vetülék általában színes és fehér pamut, két vagy három ágból cernázva, illetve a 20. században már inkább gyöngyfonal. A vetülék bevezetémódja szerint a díszítés Csabán is lehetett brosirozás=rakottas vagy lancirozás=szedettes. A *rakottas (vikladanĭa)* a 20. század elejére ki is ment a divatból, mert nagyon munkaigényes volt. Soronként vezették be az alapszövetbe a vetüléket, csak oda, ahol mintát akartak képezni (oda-vissza vezetgetve egyenként a motívumokban). Sok színnel, tarkán csinálták legtöbbször. Általánosabb maradt a teljes kelmeszélességen végigvezetett vetülékkal készült *szedettes (člnkavie)*. Ennek régiesebb, népiesebb fajtája *kétszínoldalal*, nyüstös előállítású: a paraszttakácsok eljárása a csabai asszonyok kezén. A 19. század közepéről sok ilyen díszű darab maradt fenn, a 20. század elejéről már kevés. A hagyományörzőbb katolikusok és a tanyaiak készítették legtovább így szótteseiket. A szövőszéken tervezték, rögtönözték a mintákat, néhány színből. Az adatközlők szerint az „még népművészet”. Az 1880-as években „tört be” az *egyszínoldalal*, deszkameléses eljárással készült szedettesek divata, amely a 20. század elején is „tombolt”. A haladóbb szellemű városiak és az evangélikusok körében hódított leg-

¹ Az itt viszonylag soká élt gyapjúszóttas kultúrát nem tárgyalom.

jobban ez a technika. A szövőszékre kitett mintalapról olvasták le a sokszor nagyon naturalisztikus, már-már szabadrajzú hímzéshez hasonló mintákat. Egyszínoldalas szedetttes készítésekor (legalább egy-egy szélesebb sávon belül) egyetlen színnel dolgoztak, tehát színnel sem sokat variálhatott a készítő. Legfőljebb a kevésbé puritánok, a katolikusok tértek el az egyszínűségtől, így például feketével és pirossal váltakozó ritmust alkalmaztak. Ezt az eljárást gyorsabbnak tartják, mint a nyüstöset. Ilyen munkában a szövő csak másol, ez „már iparművészet” az adatközlők szavaival élve.

A kétszínoldalas szedetttesek mintázatában a 19. század második felében a békéscsabai szlovákok (katolikusok a 20. században is) csak három színt alkalmaztak: sötétkéket, kárminvöröst és narancssárgát. (A sötétkéket kísérhette világoskék, és helyettesíthette fekete. A kármin helyettesíthette bordó. A narancsot helyettesíthette mustárszín, esetleg citromsárga.) Az evangélikusoknál egy-egy szőttesen a sötétkék volt túlnyomó többségben, a kármin csak kísérte, és a narancs csupán kiegészítette. A katolikusoknál viszont egyenlő arányban szerepelt a három szín, és váltakozó ritmust is alkothattak a 20. században. Vásznaikon továbbá zöld és rózsaszín is jelentkezett 1930 körül, talán őrizve az itteni, 19. századi általános tarkaságot.

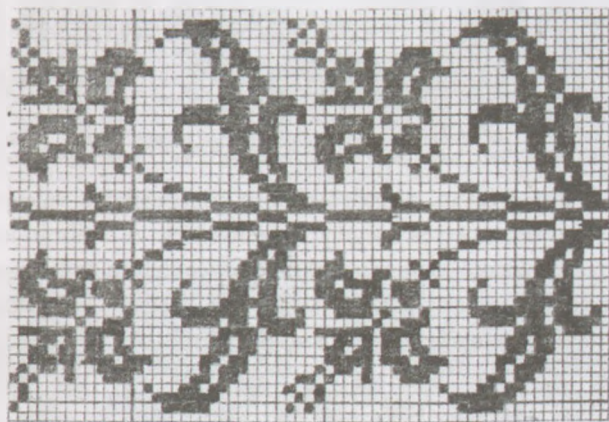
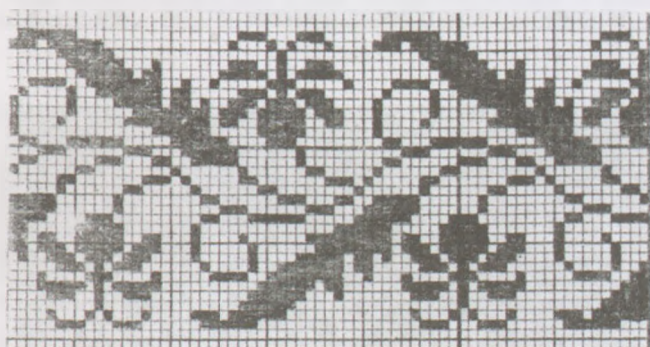
Az egyszínoldalas munkákon jellegzetesnek mondható Csabán a nagyon dús főmintákat is használó, és a legkedveltebb motívumáról *műzsás*nak nevezhető díszítési stílus, amelyet mindenféle ünnepi lakástextilén és a lakodalmi főzőkötevényeken alkalmaztak. Leggyakoribbak ebben a stílusban a naturalisztikus növényi motívumok, amelyek a nyugat-európai polgári hímzőkultúrából kerültek át a szövésbe. Viszonylag gyakori a madárábrázolás is. Négylábú állatok már ritkábbak a szőtteseiken.

Kombinációs lehetőségek a vászonszöttések „rózsás” díszítőstílusában

A „rózsás” díszítmények készítésekor kevés tere volt az egyéni alkotásnak. A helyi ízlés a kész mintaelemek összekomponálásában érvényesült, ennek illusztrálására egyik legjobb adatközlőm, Kaczkó Györgyné rajzaiból válogattam példákat.²

² Kaczkóné (sz. 1911. XI. Lakás: Békéscsaba, Bajza u. 6. Gyűjtöttem tőle: 1986 és 1987) az 1960-as években rajzolta a kisebb részben hímzéshez való mintagyűjteményét. – Endrődön elhangzott előadásom színes diái fekete-fehérben úgysem keltenék a kellő hatást, helyettük álljanak itt ezek az eddig publikálatlan rajzok. Más példákat közöltem csak Kaczkónétól: Balogh Iné Horváth T.: 1993, 33. ábra

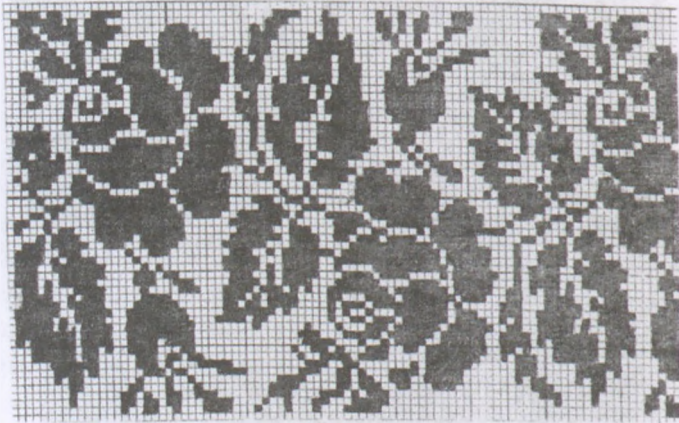
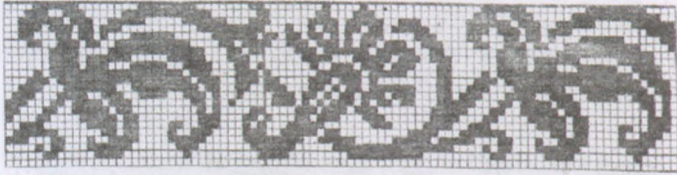
Amint a magyar népi hímzések java részében, amelyeket tömött sávokba rendeznek, úgy a (szlovák) szóttesek jellegzetesen sávos díszekben is az a szimmetrikus szerkezet érvényesül, hogy egy hangsúlyosabb középcsík két oldalán egy-egy választóvonalra illeszkedik a szegélyhím. Szóttesek esetében a választó legtöbbször hiányzik, de szegély sincs mindig. Általában két fő alkotóelemmel dolgoztak a szövők, egyik a *középcsík* („csabai tótul cipka”), a másik a *szegély* („obhonka”). A „rózsás” stílusban a középcsík szabadrajzú hatású indára szokott épülni. A szegély hasonló, de lehet geometrikusabb is. Alapelv, hogy ha a középcsík mintája *tömör* szerkezetű („huszta minta” azaz sűrű minta), akkor a szegély legyen *laza* szerkezetű („recsija minta” azaz ritka minta), és fordítva.

2. ábra. Szegélyt igénylő laza középcsíkok

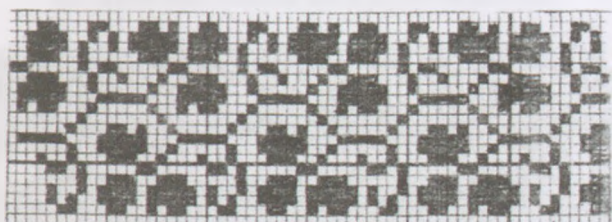
Az 1. ábra olyan középcsíkokat sorakoztat föl, amelyek szegély nélkül, önálló főmintaként (is) szerepelhetnek. Alkalmazási területük: kenyérdagasztáshoz való kendőn és használatra való törülközőn. Az elsőt, amelyet hímezni is szoktak, s

amely a 20. század eleje után terjedt el, iskolai kézimunkakönyvből rajzolta Kaczkóné, a többi viszont régi csabai szöttesmintának tartotta. Az ötödik valódi „rózsás” minta. A negyediket és ötödiket, ha törülközőbe szöttek, szegélyhímmel is kiegészítették. A negyedik például laza mintának számít, tehát tömör szegély illik hozzá. – A másodikat lehet szegélyként is alkalmazni, nála szélesebb középcsík mellé.

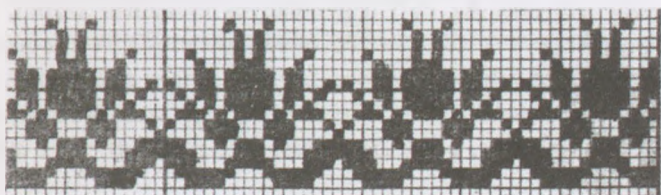

3. ábra. Szegélyt igénylő tömör középcsíkok

A 2. és a 3. ábrán olyan, díztörülközőre középcsíknak való jellegzetes csabai mintákat mutatunk, amelyek szegélyt is igényelnek. A 2. ábrán lévők laza mintának számítanak, hozzájuk tömör szerkezetű szegélyhím szükséges. A 3. ábrán lévők tömör mintának számítanak, hozzájuk laza szegélyt kell választani. A második a legtípusosabb naturalisztikus rózsás szötteshím.

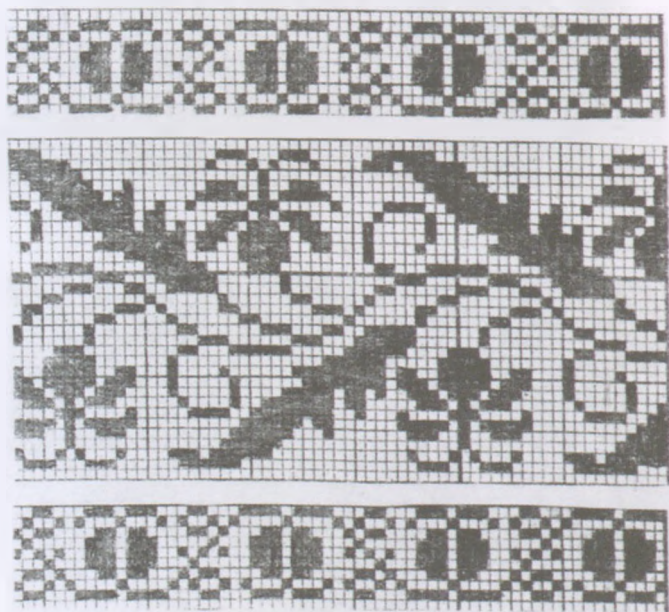
4. ábra. Két laza és egy közepesen tömör szegély

5. ábra. Tömör szegélyek

A 4. és 5. ábrán szegélyhímek sorakoznak. A 4. ábrán az első kettő laza szerkezetűnek számít, a harmadik, a rózsás: „olyan közepes, nem túl sűrű, nem

túl ritka.” A második és harmadik dísz-törülközőre alkalmas, a másodikat díszabroszra is tették. A második a 19. század utolsó harmadában már kedvelt volt, kivételesen neve is van: „lóhere, kétoldalasan”. Az 5. ábrára került egy válogatás a tömör szerkezetű csabai szegélyhímekből. Közülük a második és harmadik dísz-törülközőre való.

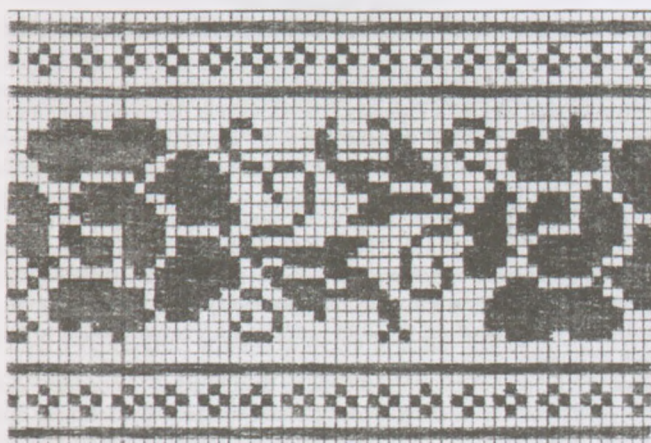
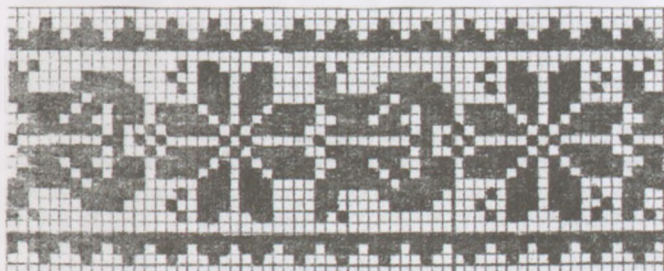
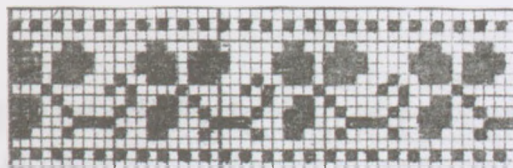

6. ábra. Egymáshoz választott laza középcsik és tömör szegélypár

A 6. ábrán Kaczkóné konkrét választása szerint összekomponálva került egymáshoz a 2. ábráról az első, laza középcsik és a két szélére az 5. ábráról a második, tömör szegély, ahogyan dísz-törülközőn együtt szerepelhetnek.

A 7. ábra mintarajzai kész középcsikszegély-kompozícióként kerültek Kaczkóné gyűjteményébe. Az első hagyományos csabainak számít, az 1880-as évek óta használták, neve is van, ez az egyoldalú „lóherés”. Tették lakodalmi gyűrökötényre, használatra való törülközőre, kevésbé rangos abroszra. A második is jellegzetes csabai; használatra való törülközőre vagy kenyérdagasztáshoz való kendőre illik. A harmadikat, a tipikus rózsásat főleg díszabroszra alkalmazták a 20. század első felében.

(A rajzok négyzethálójában egy négyzetoldal 2 mm.)

7. ábra. Együtt megadott középsíkszegély-kompozíciók

Irodalom

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA

- 1992 A hímes népi szőttesek elemzésének egyik módja. Békéscsabai lakástextíliák példáján. Néprajzi Értesítő LXXIV. 109–119.
- 1993 Népi textilművesség. In: Békéscsaba néprajza. Békéscsaba. (A régebbi források jegyzékével.) 456–533.
- 1997 A dél-alföldi szlovák vászonszövés története. Ízlésváltás a termékek színvilágában Békéscsabán és környékén. In: Kézi szövés ipari társadalmakban – A Hevesen, 1996. augusztus 17–19-én tartott konferencia előadásai. Heves, 115–123, 166. 74–81. kép.
- 2000 A békéscsabai háziszőttesek kenderfonala. A rostkikészítési eljárások történeti alakulása. In: Szőttés textíliák mindennapi életünkben – A Hevesen, 1999. augusztus 13–15-én tartott konferencia előadásai. Heves, 81–89.
- 2003 Békés megyei szőttés mintadarabok a Néprajzi Múzeumban Bartóky Lászlóné gyűjteményéből. In: Mesterek és tanítványok. – A Hevesen 2002. augusztus 16–18-án tartott nemzetközi konferencia előadásai. Heves. 125–136, 169–170.

Terézia Balogh-Horváth

SLOVAKIAN HAND-WOVEN CLOTHS FROM BÉKÉSCSABA

In the 18th century, a sizable Slovakian population was relocated to *Békéscsaba*, a town in the southern Great Plain [*Alföld*] region of Hungary. The women in their communities started weaving in their homes to satisfy their families' demand for hand-woven fabrics. These ventures later developed into cottage industries producing for the market, too. Originally their textiles were multi-color. Later, these self-taught artisans attended training courses organized by higher authorities. The courses apparently had an impact on their artistic taste and they started to apply only one, preferably darker, color on any given article. They wove woolen fabrics for interior decoration, and household items using fibers from cotton and hemp processed by the four-heddle technique. Their linens made by the two-heddle method, and complemented with the application of patterning wefts, were usually richly decorated. In the 20th century, the weavers tended to turn to the warp dressing [*lancirozás*] technique.

Producing geometric sets of patterns, the older, double-sided (a complete design is formed on both sides of the fabric), heddle-technique variety of *lancirozás* provided more opportunities for improvisation in the design process. Their more valuable decorative towels and tablecloths were made by the "plank-lifting" [*dészkaemelés*] technique. The patterns applied on them imitated natural features (mainly roses) and had a style similar to hand drawings. The weavers usually copied these one-sided patterns (the pattern has its face side on one half of the cloth, whereas on the other half only the back side is visible). They used various magazines and books on needlework as their sources. The only variation allowed on one-sided hand-woven fabrics was the selection of ornamental borders (from a finite set of patterns) to be applied on both sides of a centrally aligned band. Gleaned from the collection of patterns put together by a peasant woman, the figures embedded in the text of this paper will illustrate various examples of this phenomenon.

Feliratok az endrődi szőtteseken

KIRI EDIT

2005 nyarán a Békés megyei Gyomaendrődön töltöttem egy hetet a néprajzi táborban, melyet *Szonda István*, a Tájház és a Helytörténeti Gyűjtemény vezetője szervezett. Akkor hívta fel a figyelmemet a Tájház textilgyűjteményére, amellyel még abban az évben elkezdtem foglalkozni. Azóta Hunyán is vizsgáltam a szőttéseket, mivel lakosságának a nagy részét volt endrődiek alkotják.¹

Az Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjteményben található muzeális értékű textilanyagot 2006 júliusában digitalizáltam. Fényképfelvételt készítettem minden egyes tárgyról, majd az általános paramétereket (leltári szám, méret, anyag és technika, díszítőmotívum stb.) kiegészítettem a Tájház leltárkönyvében található adatokkal. Ez úton is köszönöm *Szonda István* igazgató segítségét, hogy számomra hozzáférhetővé tette mind a textilgyűjteményt, mind a dokumentációt. A feldolgozás első lépésében az adatokból és a képekből számítógépes adatbázist hoztam létre, amelynek segítségével a tételek könnyen kezelhetővé váltak, sőt különféle szűrőfeltételek segítségével gyorsan elemezhetőek lettek. A következőkben két feladatot szeretnék elvégezni: egyrészt a Tájház részére folytatni a textilgyűjtemény digitális feldolgozását, másrészt helyi terepmunkával tovább bővíteni az endrődi szőttesekről tudottakat.

A Tájház létrejötte után (1977) kettő szőttés kiállítást rendeztek az 1980-as és 90-es években. A kiállítás idejére a helyiek adták kölcsön törülközőiket, abroszaikat, szakajtókendőiket. Ezeket a kiállítás után *Kunkovác László* lefényképezte, és a képekből albumot is összeállítottak (továbbiakban: Szőttés Album), ami az Endrődi Tájház textilgyűjteménye mellett a másik fontos forrásom. A kiállítások alkalmával azonban nem vettek fel semmilyen adatot a kölcsön adott tárgyról, a tulajdonosokról felvett névsor is megsemmisült, így megnehezült a kiállítás anyagának tudományos feldolgozása. Az albumban szerepelő szőttéseknek eddig csak a töredékére bukkantam. 1999-ben *Vaszkó Irén* tollából megjelent a *Háziszőttések* c. tanulmány az endrődi Honismereti Egyesület gondozásában, e füzet is fontos forrásom. 2007 áprilisában ismét egy időszaki kiállítás nyílt a Tájházban

¹ Jelen tanulmány előadásként hangzott el a IV. Gyomaendrődi Tudományos Néprajzi Konferencia keretében Gyomaendrődön, 2007. április 21-én.

Endrődi szőttesek címmel.² A kiállított tárgyak közt számos, korábban nem ismert szőttes is bemutatásra került. Ezekkel együtt az elmúlt másfél évben közel 300 háziszőttest tanulmányoztam. Ebből 77 beletározott szőttes a Tájházban található, a többi pedig az endrődiek és a hunyaiak tulajdonában van.

A szőtteseket több szempontból lehet tanulmányozni, az elkészítési mód, a technika alapján, a funkció alapján, hogy a szőttes milyen célt szolgált, másrészt a készítő személy szempontjából. Érdekes megközelítés lehet még a tárgyéletút-vizsgálat, azaz a szőttes megítélése és helye a hagyományos tárgyi kultúrában és annak változásai a közelmúltban. A leggyakoribb, az általam most követett módszer, a szőttesek díszítmenyrendszerének elemzése.³

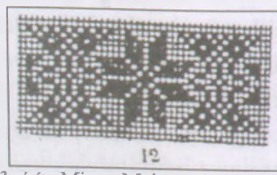
A Tájház textilgyűjteményében is rögtön észrevehető az a fejlődési ív, amely a legegyszerűbb csíkmintázattól, a duplaveréses (ripszkötéses) textileken át, a művészi kidolgozott szedettes, feliratos abroszokig tart. Visszatükrözi a település szőtteskultúrájának korszakait. Ha megpróbáljuk a vizsgált szőttesek mintáit koronként osztályozni, függetlenül attól, hogy mikor készültek, megtaláljuk az országosan egységes takácsmintákat,⁴ amelyek a legrégebbi korszakot képviselik. Közülük a legjellegzetesebbek a derékaljakon látható különféle csillagmotívumok.

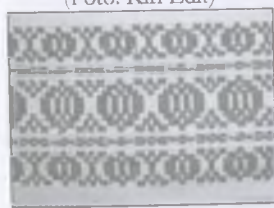
1. kép. Csillagminta derékaljról. Endrőd/Hunya, 1910 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.189.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

2. kép. Csillagminta derékaljról. Endrőd. ETHGy. Lt. sz.: 2002.26.1. (Fotó: Kiri Edit)

3. kép. Minta Malonyai nyomán. Somogy, 1912. (Domonkos O.: 1998, 81.)

4. kép. Minta derékaljról. Endrőd, 1890 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.93.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

5. kép. Minta derékaljról. Endrőd. ETHGy. Lt. sz.: 2006.30.1. (Fotó: Kiri Edit)

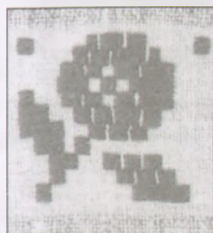
6. kép. Minta takácsmintakönyvből. Salomvár (Zala megye), 1879. (Domonkos O.: 1998, 286.)

³ Vaszkó I.: 1999; Kiri E.: 2007.

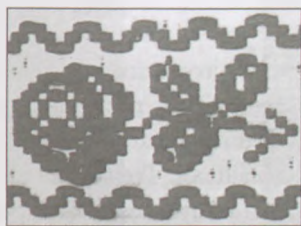
⁴ Domonkos O.: 1998. A szerző a könyvben megközelítőleg 1300 darab takácsmintalapot közöl, amelyek összevetésével kiderülhet egy-egy országosan elterjedt minta. Mindezek mellett történeti korszakolás is elvégezhető.

További vizsgálatokra van szükség, hogy nyomon követhessük, hogy mikor és miként kerültek rá a mesteremberek mintái a parasztasszonyok által készített vásznapra.⁵

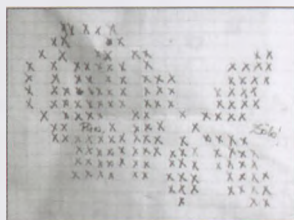
A következő korszak nehezen körvonalazható. A 19. század végétől ország-szerte meghonosodott újabb szöttes minták feltételezhetően, a különféle mintakönyvek, női hímzés- és kézimunkaujságok révén terjedtek el. A különféle tanfolyamok hatását és szerepét is még tanulmányozni kell a térségben.

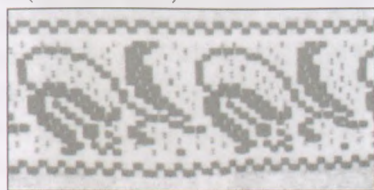
7. kép. „Ótott rózsza”
törülközőről.
Endrőd, 1935.
SGy. Lt. sz.:
2006.14.1.KE.
(Fotó: Kiri Edit)

8. kép. „Ótott rózsás” minta.
Endrőd. ETHGy.–SZA.
(Fotó: Kunkovács László)

9. kép. Rózsza-minta iskolai
füzetlapra rajzolva. Erdőhorvati
(Borsod-Abaúj-Zemplén me-
gye), 1950 körül. SGy.
(Fotó: Kiri Edit)

10. kép. „Tulipános” minta dísztörülköző-
ről. Hunya–Iványi sor, 1960 körül.
SGy. Lt. sz.: 2007.105.1.KE.
(Fotó: Kiri Edit)

11. kép. „Rózsás” minta abroszról.
Hunya–Iványi sor, 1960 körül.
SGy. Lt. sz.: 2007.99.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

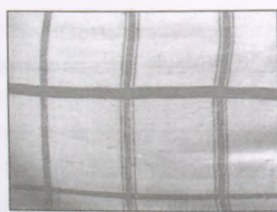
A 7. és a 8. képen látható motívumot Gyomaendrődön *oltott rózsának* hívják, míg Erdőhorvátiban csak *rózsának*. A zempléni faluban a mintát négyzetrácsos lapra másolva adták kölcsön egymásnak. A *tulipános* és a *rózsás* motívum is mintakönyvből származhatott.

Ha nem is reprezentálnak külön korszakot, mindenképp külön kell megemlíteni az egyszerű, vetülékirányba szőtt csikmintákat (*simacsíkos*, *síkos* minta) és a hosszirányban haladó, színes láncfonallal képzett mintákat (*kockás*), amelyek elsősorban a házi használatra készült textíliákon találhatóak (konyharuha, szakajtókendő, különféle zsákok stb.). Ezek az egyszerű díszítéseken nem feltétlen lehet tetten érni történeti korszakokat.

⁵ Erre mutat példát a sárközi szöttes történetének nyomon követésével: Flórián M.: 1990.

12. kép. „Sík” minta törülközőről.
Endrőd, 1910 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.34.1.KE.
(Fotó: Kiri Edit)

13. kép. „Kockás” minta szakajtókendőről.
Endrőd ETHGy. Lt. sz.: 2001.241.1.
(Fotó: Kiri Edit)

A szőttesek színezését nézve a piros szín a domináns, de megjelenik a kék is. A színek és a motívumok használatának részletes elemzésében, elsősorban a színezésben észrevehetőek ugyan etnikai sajátosságok, de a tudomány mai állása alapján nem lehet sztereotípiákat felállítani. További vizsgálatokra van szükség.

Összességében az endrődi és a hunyai textíliák is beilleszthetők egy országos képbe. Ami kiemelendő, az a katolikus Endrődre jellemző feliratos textíliák magas száma.

A parasztság által használt tárgyakon, a korábbi egyszerűbb tulajdonjelek mellett, az írás és olvasás terjedésével jelentek meg a feliratok. Az egyik legkorábban datált magyar paraszti emlékünkné egy faragott és névjeggyel ellátott mestergerenda, amelyet készítője a Győr-Sopron megyei Börcs községben faragott 1686-ban.⁶ A 18. század utolsó évtizedeitől megsokszorozódott a névjellel, évszámmal, esetleg felirattal ellátott paraszti tárgyak száma.⁷ „A feliratnak a tárgyon való elhelyezése változatos. Korábban a felirat csak esetlegesen ékelődött a díszítmények közé vagy járult melléjük, és előfordult a tárgy aljára rejtett datálás is. Majd mindinkább beépült a díszítménybe, sőt maga is díszítőelemmé vált.”⁸ A tulajdonjel leggyakrabban a tulajdonost, illetve megajándékozóját nevezi meg, esetleg a tárgy készítőjét.

A feliratokat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: monogramok, tulajdonnevek, vallásos és egyéb szövegek.

1. Monogramok

A törülközőkön és abroszokon gyakran jelezték monogramokkal a tulajdonos vagy a szőttes készítőjének nevét. A névbetűk az endrődi anyagban különböző hímzéstechnikákkal készülhettek (keresztzemes, lánc- és lapos öltés stb.). Színük legtöbbször piros, kék, a díszítő motívum színével majd minden esetben

⁶ K. Csilléry K.: 1979, 131.

⁷ Boross M.: 1991, 71—

⁸ K. Csilléry K.: 1979, 131.

megegyezik. Alkalmazkodtak például a törülköző mintájához: egyszerű *síkos* mintához sohasem varrtak díszes monogramot, de ha már szedett volt a minta, akkor a betűket is oldalágakkal díszítették.⁹ A monogram a törülközőkön többnyire baloldalra, a csíkminták alá került, az abroszon pedig középre, a csíkminta fölé. Természetesen ezek számos variációját is megtalálhatjuk. A névbetűk mérete 1,5 cm-től, akár 8–10 cm is lehetett.

14. kép. Monogram „csillagos” derékaljról. Endrőd/Hunya, 1910 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.185.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

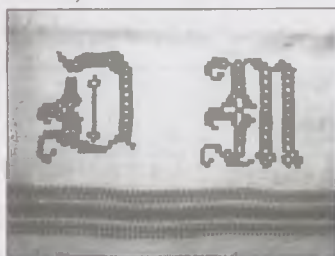
15. kép. Monogram „duplaveréses” törülközőről. Endrőd/Hunya, 1910/20 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.187.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

16. kép. Monogram törülközőről. Endrőd/Hunya, 1910/20 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.188.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

17. kép. Monogram „csillagos” abroszról. Endrőd/Hunya, 1910 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.189.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

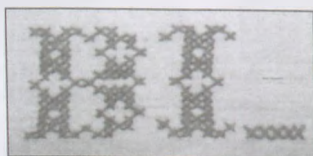

18. kép. Monogram törülközőről. Endrőd/Hunya, 1920 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.190.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

⁹ Vaszkó I.: 1999, 76.

A következő monogramok egy középparaszt családból származó asszony, Dinya Margit (1908–2002) hozományának névbetűi, amelyet feltételezhetően édesanyja készített 1910 és 1920 körül egy tanyán, Endrőd és Hunya határában. A betűformák minden bizonnyal mintakönyvből származnak, a 18. kép piros színű hímzése gót betűk emlékét idézi. Megjegyzendő, hogy Dinya Margit hagyatékában csak duplaveréses (ripszkötéses) és csillagos mintájú textíliákat találtam, alapanyaguk zömében kendervászon volt, több mint a felpamutos (pamut láncfonal, kender vetülékfonal), tiszta pamutvászon szöttes nem volt.

A monogramok mellett kivarrhattak egyéb jeleket is¹⁰, mint ahogy a 19. képen látható. Kis x-eket hímeztek a 12, 24 személyes duplaveréses abroszokba is, amelyeket lakodalmak alkalmával kölcsön adtak. Endrődön nem volt tulajdont jelölő funkciója a liszteszákokon hosszanti irányban futó csíkdíszítményeknek.

19. kép. Monogram mellé varrt egyéb tulajdonjelölés abroszról.
Endrőd–Keselyűs, 1935.
SGy. Lt.sz.: 2007.201.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

A 20. képen látható törülközőt Timár Franciska (szül. 1898) édesanyja szötte és hímezte lánya esküvőjére Endrődön 1917-ben. A törülköző anyaga pamut láncfonal, kender vetülékfonal, a díszítmény elnevezésére már nem emlékeznek pontosan, *szeder-* vagy *eperlevelesnek* is mondják. A törülközőt az unoka (Timár Jolán, 1936) napjainkban is használja, leginkább a varrógépre, terítőnek. Ezzel az egy olyan szöttessel találkoztam, amelyiken az egyszerű monogram mellé a helység nevét és a készítés évszámát is kihímezték.

20. kép. Monogram és évszámos felirat „szederleveles”
törülközőről (T F Endröd 1917)
SGy. Lt. sz.: 2007.82.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

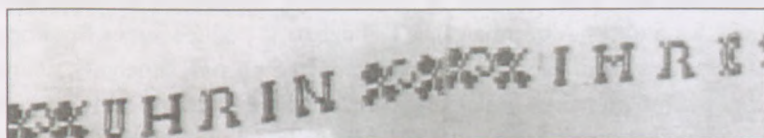
¹⁰ Lásd még: Gráfik I.: 1992. Több tanulmányában foglalkozik a családon belüli- és a betűjelet tartalmazó tulajdonjelekkel.

2. Tulajdonnevek

Az 1917-es datálású törülközőt is beleszámítva, most 35 darab feliratos textíliát mutatok be. Meglehetősen ritka, hogy férfineveket olvashatunk textileken, – de ezek és a női nevek is – születés- vagy névnapra, keresztelőre, a 25 éves, 50 éves házassági évfordulóra készültek. A feliratok az ünnepeltnek ajándéknak szánt szőttesekre kerültek.

2.1. FÉRFINEVEK

Valamennyi férfinevet tartalmazó szőttest Endrődön gyűjtötték mind. Az egyikről biztosan tudható, hogy 1882-ben (22. kép), egy másik pedig 1930 körül (24. kép) készült. Mind a 4 abrosz, közülük 3 kétszeles (*duplaszéles*), közepén azsúrozással összedolgozott, a negyedik pedig csipkekötéses abrosztörödéék.

21. kép. Felirat „herelevél” mintás abroszról (UHRIN IMRE). Endrőd. ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

A feliratokat vetülékirányba szőtték piros pamutfonallal. A nevek az abroszok közepén helyezkednek el. A Tájházban őrzött Szóttos Album fényképeiről sajnálatos módon nem lehet meghatározni a szőttes alapanyagát, és sok esetben a tárgy fajtáját sem.

22. kép. Évszámós felirat abrosztörödékről (ÉLJEN KATONA JÓZSEF 1882). Endrőd, 1882. ETHGy. Lt. sz.: 2001.243.1. (Fotó: Kiri Edit)

23. kép. Felirat „pántlikásikos” abroszról (ITT ÉLJEN TIMÁR GYULA). Endrőd. ETHGy. Lt. sz.: 2005.34.1. (Fotó: Kiri Edit)

24. kép. Felirat abroszról (UHRIN TINI). Endrőd, 1930 körül.
ETHGy.-Ik. (Fotó: Kunkovács László)

A 4 szöttesből háromról tudjuk, hogy milyen alapanyagból készült. A 22. és 24. Képen látható félpamutos (pamut láncfonal, kender vetülékfonal), a 23. képen bemutatott pedig kendervászon háziszöttes.

2.2. NŐI NEVEK

Nagyon sok lány beleszötte a nevét az abroszba, törülközőbe: „Kenyeres Ilo-
na”, „Mészáros Teréz”, „Bula Anna”, „Varga Monika” vagy „Hanyecz Nesztie”.¹¹
Ugyanis többnyire a készítő volt maga a tulajdonos is, de a takácsok
közreműködését sem lehet kizárni. A 14 textilből, amelyeken női név szerepel 7
saját gyűjtés, 5 a Szöttes Albumban, 1 a Tájházban, 1 pedig *Vaszkó Irén* könyvében
található. 8 szöttes Endrődön készült, ezek egyike abrosz, amelynek felirata (26.
kép) piros pamut mintázóvetülékkel készült, de hosszanti irányban, mintegy
kötésként, a két abroszszél közé van bevarrva. A 25. képen látható felirat az abrosz
bal szélén, a mintába van beszöve, a többin pedig a textil közepén helyezkedik el.

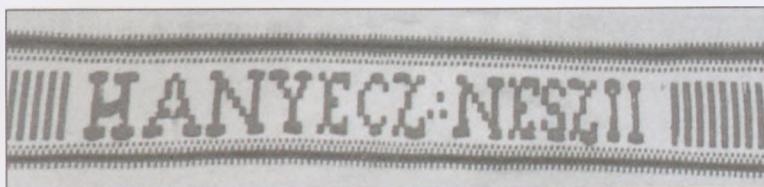

25. kép. Felirat „rozsmaringos” abroszról (TIMAR ILONAE). Endrőd, 1906.
SGy. Lt. sz.: 2007.80.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

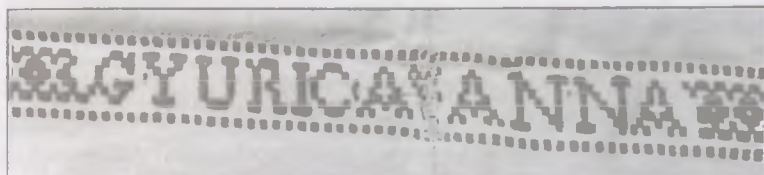

26. kép. Felirat abroszról (FARKASINCKI ERZSIE). Endrőd.
ETHGy. Lt. sz.: 2001.252.1. (Fotó: Kiri Edit)

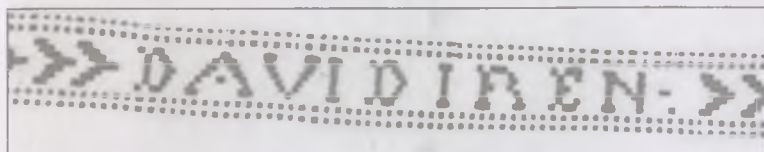
¹¹ Vaszkó I.: 1999, 72.

27. kép. Felirat abroszról (HANYECZ NESZTI). Endrőd.
ETHGy.-SZA. (Fotó: Kunkovács László)

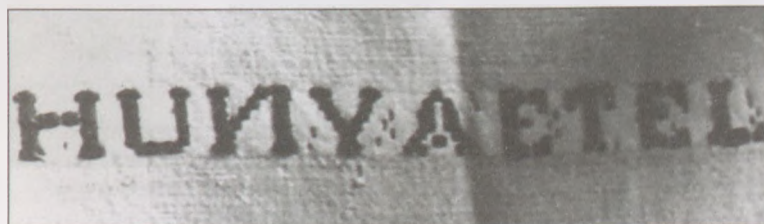
28. kép. Felirat abroszról (GYURICA ANNA). Endrőd. ETHGy.-SZA.
(Fotó: Kunkovács László)

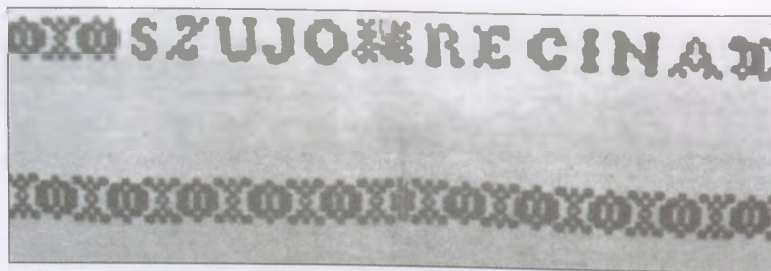
29. kép. Felirat „rozsmaringos” abroszról (DAVID IREN). Endrőd.
ETHGy.-SZA. (Fotó: Kunkovács László)

30. kép. Felirat „duplaveréses-fogacskás” abroszról (BULA ANNA). Endrőd.
ETHGy.-SZA. (Fotó: Kunkovács László)

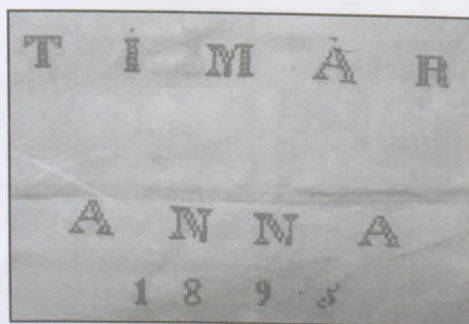

31. kép. Felirat abroszról (HUNYA ETEL). Endrőd.
ETHGy.-SZA. (Fotó: Kunkovács László)

32. kép. Felirat abroszról (SZUJO REGINA). Endrőd. (Vaszkó I.: 1999, 101.)

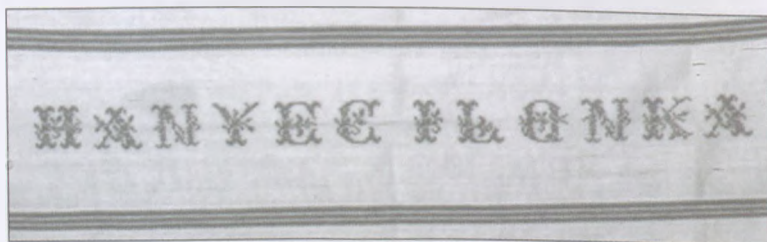
A 6 női névvel díszített abrosz betűit különféle technikával hímezték ki. Közülük 3 Hunyán, 2 Endrődön és 1 Kondoroson készült. A kondorosi feliratos dísztörülközőt (36. kép) viszont annak elkészülte után, Endrődön használták (a tót leány magyar legényhez ment nőül).

33. kép. Felirat abroszról (TIMÁR ANNA 1895). Endrőd, 1895.
SGy. Lt. sz.: 2007.83.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

34. kép. Felirat abroszról (LÁTKÓCKI NESZTE 1916.). Endrőd, 1916.
SGy. Lt. sz.: 2007.15.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

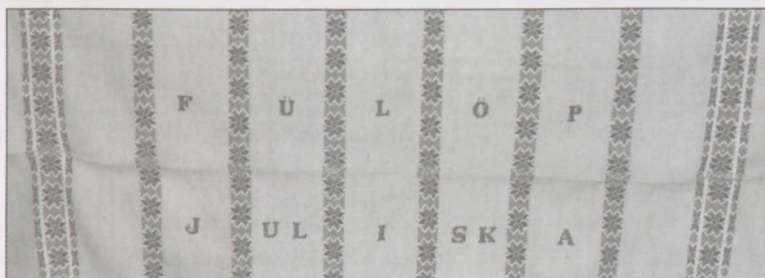

35. kép. Felirat abroszról (HANYEC ILONKA). Hunya, 1920/30 körül.
SGy. Lt. sz.: 2007.120.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

36. kép. Felirat dísztörülközről (ARNÓWCZKY JUCIKAJI). Kondoros, 1930 körül.
SGy. Lt. sz.: 2007.230.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

A női névvel díszített 14 textilá közül 12 abrosz, 1 törülköző és 1 dísztörülköző. A Szóttas Albumban és Vaszkó Irén könyvében megörökített szóttasok alapanyagát nem lehet fényképről pontosan meghatározni, a többi 7 közül 4 kendervászon, 2 félpamutos (pamutfelvető, kenderbevető) és 1 tiszta pamutvászon. A hímzett feliratok változatosan helyezkednek el a szóttasokon, szélességük 1,5 cm-től 6–8 cm-ig terjedhet.

37. kép. Felirat „csillagos” abroszról (FÜLÖP JULISKA). Endrőd–Décsi Páskom, 1930.
SGy. Lt. sz.: 2007.177.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

38. kép. Felirat „rózsás” törülközőről (JOLÁN). Hunya–Peres, 1955.
SGy. Lt. sz.: 2007.85.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

2.3. HÁZASPÁROK NEVEI

Ha menyasszony volt a háznál, beleszőtték a jövődő párja nevét is: ÉLJEN TÍMÁR JÓZSEF ÉS NEJJE MÉSZÁROS ANNA vagy HEGEDŰS JÁNOS NEJE GELLAI TERÉZ. Előfordult olyan is, hogy az asszony az első gyermeke születése után szőtt egy abroszt a saját és a párja nevével, hogy megmutassa tehetségét.

39. kép. Felirat abroszról (ÉLJEN TÍMÁR JÓZSEF ÉS NEJJE MÉSZÁROS ANNA).
Endrőd, ETHGy. Lt. sz.: 2001.244.1. (Fotó: Kiri Edit)

40. kép. Felirat abroszról (ÉLJEN UHRIN GYÖRGY ÉS NEJJE KOVATS ILONA 1882).
Endrőd, 1882. ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

Az 1882-es évszámú abrosz (40. kép) anyaga feltételezhetően félpamutos, egy másik hasonló dátumú abrosz anyagából (22. kép) kiindulva. A 39. képen látható abrosz viszont pamutvászon. Mind a két feliratot piros pamut mintázóvetüléssel szőtték, és a kétszeles abrosz közepén helyezkednek el.

3. Vallásos szövegek

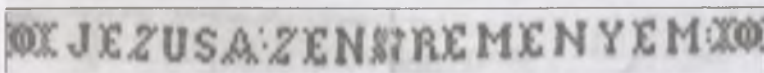
A vallásos szövegekkel szőtt feliratos szőttesek hűen tükrözik a katolikus endrődiek mély vallásosságát, amelyeket egyházi ünnepeken fel is terítettek otthonaikban. A legkorábbi 1880 körül készült (46. kép).

A 7 ilyen szőttes közül kettő a Szőttes Albumban, kettő a Tájházban, egy Vaszkó Irén könyvében található, egyet az időszaki kiállításra adta kölcsön tulajdonosa, egy pedig saját gyűjtés eredménye. Az alábbi feliratokon kívül lehetett még beszöve: „Dicsértessék a Jézus Krisztus”¹²

¹² Vaszkó I.: 1999, 72.

41. kép. Felirat abroszról (EN URAM EN ISTENEM). Endrőd.
ETHGy. Lt. sz.: 2005.41.1. (Fotó: Kiri Edit)

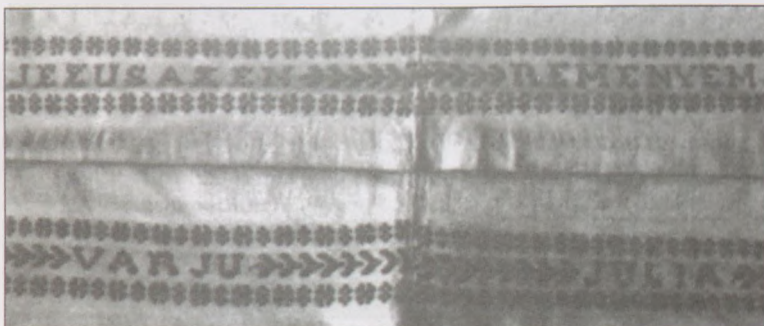

42. kép. Felirat abroszról (JEZUS AZ EN REMENYEM). Endrőd.
ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

Kettő alapanyagát nem lehetett meghatározni, 2 kendervászon, 2 pamutvászon és 1 pedig félpamutos. A vallásos feliratot a 7 textil közül 6 abroszon és 1 (dísz)törülközőn (43. kép) láthatjuk.

43. kép. Felirat „ótott rózsás” törülközőről (JEZUS AZ EN REMENYEM/TIMAR ESZTIKE).
Endrőd. ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

44. kép. Felirat abroszról(?) (JEZUS AZ EN REMENYEM/VARJU JULIA). Endrőd.
(Vaszkó I.: 1999, 101.)

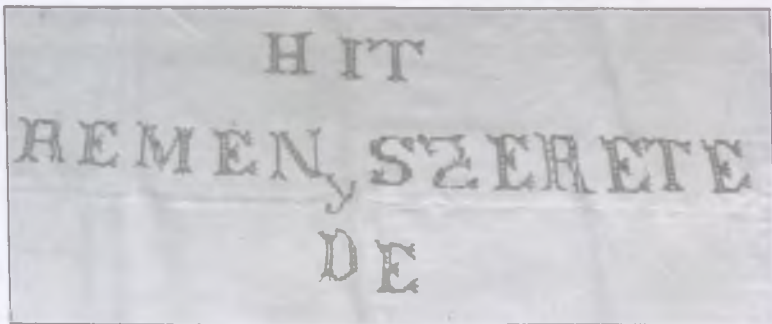

45. kép. Felirat abroszról (JEZUS AZ EN REMENYEM GELAJI TEREZ).
Endrőd, 1930 körül. ETHGy.-Ik. (Fotó: Kunkovács László)

46. kép. Felirat abroszról (JEZUS AZ EN REMENYEM IT ELJEN SZUJO ANNA).
Endrőd, 1880 körül. SGy. Lt. sz.: 2007.167.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

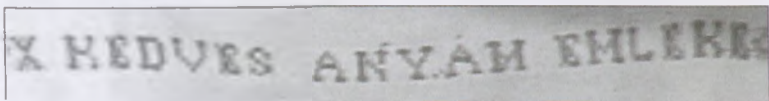
A vallásos feliratok közül csak egyet hímezték (47. kép), ezen a betűméretek meghaladják a 10 cm-t. A többi feliratot piros pamut mintázóvetülékkel szőtték.

47. kép. Felirat abroszról (HIT REMÉNY SZERETE DE).
Endrőd. ETHGy. Lt. sz.: 2005.43.1. (Fotó: Kiri Edit)

4. Egyéb feliratok

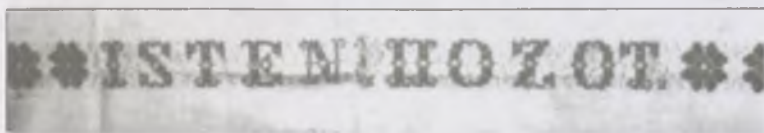
Az ebbe a csoportba tartozó 7 textilja közül egyet nem lehetett fényképről meghatározni, 4 abrosz, 2 pedig dísz törülköző. Az 54. képen látható dísz törülköző Dévaványán készült, de Endrődön „használták”. Ez már átmenet a szövött textilja és a feliratos falvédók között. Érdekessége, hogy a madaras szedett törülközőbe valószínűleg később hímezték bele a szöveget (ISTENHOZOT).

48. kép. Felirat szőttesszől (KEDVES ANYÁM EMLÉKE). Endrőd.
ETHGy.-SZA. (Fotó: Kunkovács László)

49. kép. Felirat abroszról (ÉDESANYÁM EMLEKE KEZIT CSOKOLOM ÉRTE).
Endrőd. ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

50. kép. Felirat abroszról (ISTEN HOZOT) Endrőd. (Vaszkó I.: 1999, 98.)

51. kép. Felirat abroszról (ISTEN HOZOT KEDVES VENDÉG). Endrőd.
ETHGy.–SZA. (Fotó: Kunkovács László)

Az 52. kép dísztrüklözőjén olvasható: „Sárgarigó felszállott a fára, búsul szegény elhagyta a párja”.¹³ Felirat lehetett még: „Isten hozott kedves vendégeim emlék 1904”.¹⁴ A 53. kép abroszának hímzése 1930-ban készült, tulajdonosa férjhezmenetelekor.

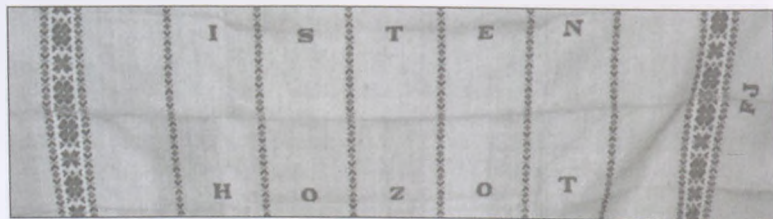
52. kép. Felirat (részlet) „rigós” dísztrüklözőről (SARGARIGO FELSZALLOTT A FÁRA/
BUSUL SZEGENY ELHAGYTA A PARJA). Endrőd. (Vaszkó I.: 1999, 98.)

Németországban, az 1870-es években bekövetkezett a fehér vászonműre (dísztrüklözőkre, abroszokra, ágyterítőkre, falvédőkre) piros és kék fonállal szár- és lapos öltésekkel kivarrt díszítések erőteljes elterjedése. Az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban is meggyökeresedett ezen lakásdíszek használata a 19–20. század fordulóján. A magyar nyelvű háztartási és divatújságok külföldi vagy ép-

¹³ Vaszkó I.: 1999, 72.

¹⁴ Vaszkó I.: 1999, 75.

pen magyaros mintákat, lefordított versikéket, feliratokat ajánlottak.¹⁵ Ehhez kapcsolódóan merülhet fel a kérdés, hogy az ország más-más területein, a polgárosuló divat hatására készült feliratos falvédők sokszor közhelyes versei, adaptálhatóak voltak-e a szöttesekre ott, ahol a szövés még élő gyakorlat volt.¹⁶

53. kép. Felirat „csillagos-virágos” abroszról (ISTEN HOZOT).
Endrőd–Décsi Páskom, 1930.SGy. Lt. sz.: 2007.179.1.KE. (Fotó: Kiri Edit)

54. kép. Feliratos „rigós” díztörülköző (Istenhozott).
Dévaványa–Sártó, 1910 körül.SGy. Lt. sz.: 2007.233.1.KE.
(Fotó: Kiri Edit)

Összefoglalva az eddigieket, a legkorábbi abroszba szőtt felirat vallásos szövegű („JEZUS AZ EN REMENYEM IT ELJEN SZUJO ANNA”), és 1880 körül készült Endrődön. Az 1882-re datált két abrosz („ÉLJEN KATONA JÓZSEF 1882”, és „ÉLJEN UHRIN GYÖRGY ÉS NEJJE KOVATS ILONA 1882”) valószínűsíthető, hogy megrendelésre készült takácsmunka. Erre az A-betű formájából lehet következtetni, ugyanis összevetve az egész gyűjtött anyag

¹⁵ K. Csilléry K.: 1987, 14–17.

¹⁶ Vö. Kovács Á.: 1987.

szótt feliratainak az A-betűit, ezek az első munkák a legprecízebbek, legjobban kiformáltak.

A többi felirat, habár (sajnos) pontos adatolásuk nem történt meg a kiállítások és korábbi gyűjtések alkalmával, 1882 és 1920–30-as évek között készültek. A szótt A-betűk itt már sok helyen torzulnak és más betűket (N, Z, S, G, J, I) pedig fordítva szóttak. A torzulás alatt azt lehet érteni, hogy nem biztos kezű takács munkája, hanem még nem rutinból, tapasztalatból készült asszonyi munka.

A datálást segítheti, ha megnézzük, milyen díszítőelemek fordulnak elő a textílián, és összevetjük olyan szóttessel, amelyről pontosabb adatunk van. Természetesen ezek az eredmények is viszonylagosak, hiszen a legtöbb esetben korábban készült szóttessel másolták a mintát.

Az 1910-es évektől készült feliratos textíliák már többnyire keresztszemes hímzéssel készültek. Ezek betűtípusait is összevetve a monogramok betűtípusaival, megerősíti azt a feltételezést, hogy a 19. század végén elterjedt mintakönyvekből vett betűformák. De mivel a betűk szövése nehéz volt, csak a már gyakorlott szövő asszonyok készíthették, felmerül a kérdés, hogy korábbiak-e mégis a hímzett monogramok.

További vizsgálatok és interjúk elvégzése szükséges, hogy az adott korban milyen kézimunkakönyvek, hímzésújságok voltak elterjedve Endrődön. A helyiek szerint pár asszony városi megrendelésre hímzett. Különböző stílusú betűket tartalmazó mintakönyvet kaptak, melyet később másoknak is kölcsönadtak, így terjedhettek el az új betűformák. A hasonló, de keresztszemes hímzéssel készült A-betűkkel való összevetésük is megerősíti ezt.

Az eddig gyűjtött anyagban feltűnő volt a feliratos szóttések nagy száma, így ezeket most csak bemutatam. Mindenképpen szükség lesz részletesebb elemzésre még. Bízom benne, hogy további kutatásaim során újabb textíliák bukkannak fel, és azok vizsgálata során újabb összefüggéseket fedezhetek fel, és lesz még lehetőségem arra, hogy mindezekről beszámolhassak.

Irodalom

BOROSS MARIETTA

- 1991 Jelek és feliratok a nagybörzsényi textíliákon. In: Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): Nemzetiség – identitás. (A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1990. október 5–6–7.). Békéscsaba–Debrecen 71–73.

DOMONKOS OTTÓ

- 1998 Magyarországi takácsok mintakönyvei. A Soproni Múzeum kiadványai, 4. Sopron

FLÓRIÁN MÁRIA

- 1990 A „sárközi szóttés” története. Ethnographia. CI. 194–256.

GRÁFIK IMRE

- 1992 Jelek a népi kultúrában. In: Uő.: Jel és hagyomány. Etnozemiotikai tanulmányok. Folklor és etnográfia, 59. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. 225–239.

K. CSILLÉRY KLÁRA

- 1979 Felirat. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon I–V. [II. kötet]. Budapest, Akadémiai Kiadó. 131.
- 1987 A himzett konyhai falvédők múltja. In: Kovács Ákos (szerk.): Feliratos falvédők. Budapest, Corvina Kiadó. 12–23.

KIRI EDIT

- 2007 Szóttések a Békés megyei Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjteményben. In: Uő. – Kovács László Erik–Szilágyi Judit (szerk.): Notitiae Iuvenum. Tanulmányok Ujváry Zoltán 75. születésnapjának tiszteletére. Debrecen, Debreceni Egyetem – Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat. 103–122.

KOVÁCS ÁKOS

- 1987 A magyarországi falvédők feliratai. In: Uő. (szerk.): Feliratos falvédők. Budapest, Corvina Kiadó. 72–77.

VASZKÓ IRÉN

- 1999 Háziszóttések. In: Hornok Lajosné Németh Eszter (összeállította): Édesanyám emléke... Tájjellegű ételek és háziszóttések. Endrődi füzetek, 7. Gyomaendrőd, Honismereti Egyesület. 65–126.

Rövidítések

- ETHGy. Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény
 ETHGy.–SZA. Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény – Szóttés Album
 ETHGy.–Ik. Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény – Időszaki kiállítás, 2007.
 SGy. Saját gyűjtés (Kiri Edit)

Kiri Edit

LETTERING ON HAND-WOVEN FABRICS FROM THE VILLAGE OF ENDRŐD

The town of *Gyomaendrőd* was established in 1982 through the unification of the villages of *Gyoma* and *Endrőd*, dominated by the Reformed and Catholic Churches respectively. The women living in these villages were traditionally skilled weavers even as recently as the 1970s.

I compiled a digital inventory of the priceless textile collection at *Endrőd* Village Museum of Local History [*Tájhááz és Helytörténeti Gyűjtemény*] in July 2006. I photographed the objects and complemented standard data (serial number, size, material, technique, ornamental design, etc.) with features included in the inventory records of the Village Museum. This resulted in the development of a computerized database which has been expanding since 2006.

The hand-woven cloths surveyed in the paper have all been entered into the database. They date back to decades spanning the time period between 1880 and 1960. The study focuses on the lettering and motifs on the inventoried fabrics. The patterns on the cloths woven by both “amateur” weavers and professionals may follow the conventions of the old style as well as the new one that started to become prevalent in the late 1900s. Some of the fabrics tend to feature adornments that cannot be associated with any historical era.

Egy békési drukkoló asszony repertoárja

B. SZÚCS IRÉN

Kevés olyan idős ember él Békésen, aki ne emlékezne Csapóné Indi Ilus törekeny alakjára, kedves hangjára, nem mindennapi egyéniségére. Neve több mint félévszázdon át fogalomnak számított városunkban, de nemcsak itt, hanem a szomszéd falvakban, községekben is, hiszen köztudott volt, hogy a legszebb mintákat Ő drukkolja a környéken.¹

Indi Károly (1908)

Indi Károly budapesti műhelye (1909)

Indi Ilus 1910-ben született Békésen. Apja, Indi Károly úri szabó, fiatalon szívbajban meghalt. Édesanyjának, aki hármójukat nevelte fel özvegyen, így a meglévő földjük nyújtotta jövedelem mellé, olyan kenyérkereső foglalkozás után kellett néznie, amely biztosítja a család mindennapi megélhetését. A választás a kézimunka előnyömásra esett, több okból is: bízott abban, hogy férje pesti rokonai segítenek a nyomódúcok, mintalapok beszerzésében, a szabóság vevőköre ré-

¹ Köszönetet mondok Csapó Lajosnak, Csapóné Indi Ilus fiának az általa elmondott sok értékes adatért és a rendelkezésemre bocsátott fényképekért.

vén, pedig sok ismerőssel, potenciális megrendelővel számolhatott, s nem utolsó sorban a drukkolás elfogadott, tisztos munkának számított egyedülálló nők esetében is a közvélemény szemében. Műhelyét a családi házban, Békésen a Csabai út 4. sz. alatt rendezte be. Nem tudjuk, hogy abban az időben dolgoztak-e más, kézimunka-előnyomással foglalkozó asszonyok városunkban, s ha igen, hányan. Valószínűsíthető, hogy nem Indi Károlyné műhelye volt az első és egyedüli, hiszen hasonló nagyságú településeken már az 1800-as évek utolsó harmadában működtek polgári kézimunkát másoló előnyomdák.

Gépihímző-tanfolyam résztvevői, a varrógépek mögött ülő sorban a 2. Indi Ilus (1928)

Gépihímző-verseny résztvevői, az ülő sorban bal szélen Indi Ilus (1930-as évek)

Visszatérve az Indi családhoz, Indi Károlyné Ilus lánya, két fiúgyermeke mellett, szinte észrevétlenül nőtt bele a mesterségbe. Már gyermekkorában megfigyelte, hogyan készül a drukkolás, a rajzolás, az előnyomás. Ilus rendkívül éles eszű, zenei-színészi tehetséggel is megáldott, új dolgok iránt fogékony teremtés volt. Szeretett népdalokat énekelni, általában cimbalommal kísérte sajátmagát. Évtizedeken át a helyi műkedvelő előadások egyik legszínesebb, legtehetségesebb egyéniségének számított, ráadásul művészi szinten korcsolyázott. 12-13 éves korában már jól ismerte a drukkolás fortélyait, szépen hímzett, 1-2 évvel később stafíringok kihímzését is vállalta. A jobb módúak a szövést takácsra, a hímzést hímző specialistákra bízták. Ilus kézi és gépi hímzést egyaránt vállalt. Nagy szerelme a varrógép és a bicikli lett. Mindkettőnek jelentős szerep jutott ifjú éveiben: 16-17 éves korától gépihímző-tanfolyamokat szervezett és vezetett, ugyanakkor biciklivel járta a várost, a környező tanyavilágot, hogy új mintákat kutasson fel. A gépi hímzés az 1920–30-as években nagy népszerűségnek örvendett. Mint újdonság oly annyira hódított, hogy a visszaemlékezések szerint egy időben még a Polgári Leányiskolában is tanították. Ezen iskolákban egyébként külön kézimunkaszobák voltak, ahol a lányokat megismertették a különféle kézimunkák készítési módjaival, sőt népi hímzést is tanítottak nekik.² Indi Ilus is polgárit végzett, az itt szerzett ismeretek csak tovább erősítették a hímzés iránti szeretetét, illetve tudatosították benne a népművészeti értékek megőrzésének fontosságát.

² Dúzs Ferencné szül. Kis Margit szíves szóbeli közlése.

*Csapóné Indi Ilus édesanyjával
(1960-as évek)*

Az ügyes kezű lányoknak, asszonyoknak a saját szükségletük kielégítésén túl megélhetést is biztosított a

gépi hímzés, amire bizony a háború utáni időszakban sokan rá voltak szorulva. A gépi hímzést néhány hetes, hónapos tanfolyamokon sajátították el az érdeklődők. Gyorsasága miatt kedvelték, bár az igazán szép munkához sok türelem és ügyesség kellett. Mindezek miatt értéke sokak szemében a kézi hímzésével vetekedett. A legjobb hímzők részére rendszeresen szerveztek gépihímző-versenyeket, melyeken a fődíj általában egy varrógép volt, de a legjobbakat kerékpárral vagy akár egy takaréktűzhellyel is jutalmazhatták. Ezen versenyek fő támogatói leginkább varrógépek forgalmazásával foglalkozó kereskedők voltak, hiszen a korabeli újságokban megjelenő hirdetési dömping mellett egy-egy verseny is hathatós reklámnak bizonyult.³ Ilus rendszeres résztvevője volt a versenyeknek, ahol gyorsasága és hímzésének tökéletessége többször is győzelemhez juttatta.

Szürke hályoggal küszködő édesanyjától 1940-ben vette át véglegesen a műhely üzemeltetését, aki azután már csak gombbehúzással foglalkozott. 1943-ban Ilus férjhez ment Csapó Lajos községi tisztviselőhöz, egy gyermekük született. A műhelybeli munka mellett rendszeresen tartott tanfolyamokat, előadásokat a különféle hímzésekről megyszerte. Az általa tervezett textíliák (terítők, függönyök, blúzok, mellények stb.) mindig szép sikerrel szerepeltek a különböző kiállítások-

Idővel egyre több háztartás rendelkezett varró- és hímzőgéppel, ugyanis a kereskedők a legkülönbféle márkájú gépeket (pl.: Pfaff, Afrana, Minerva, Phönix, Nauman, Kayser, Adria, Singer) részletfizetéssel, jótállással, sőt „Díjtalan oktatás az új divatú műhímzésben.” lehetőség felajánlásával árusították.³

*Munkaközben, az asztalon úri hímzéses terítő
(1970-es évek)*

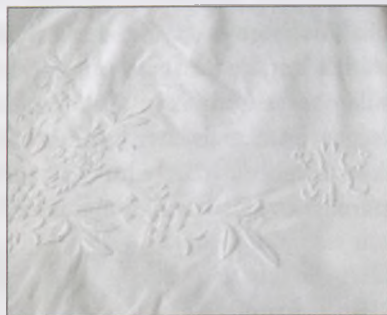
³ Békési Lapok 1909. ápr. 4. 3.

⁴ A számtalan hirdetés közül néhány: Békési Hírlap 1922. dec.7.; Békési Hírlap 1925. nov. 29; Békési Hírlap 1926. okt. 3.; Békési Hírlap 1929. márc. 2.; Békési Hírlap 1936. dec. 7.

kon, bemutatókon. Közismertségnek és közmegebecsülésnek örvendett a városban. Az 1980-as években már egyre többet bajlódott ő is a szemével, amit édesanyjához hasonlóan szürke hályog betegített meg. 80 éves korában megműtötték, noha a műtét sikerült, utána már drukkolást nem vállalt, csak gombbehúzást végzett. 1997-ben halt meg.

Felvetett ágy hímzett párnavégekkel (kiállításrészlet, Jantyk Mátvás Múzeum, Békés)

Fehérhímzéses párnahaj részlete monogrammal (1920-as évek)

Repertoárja a beszerzést, a hozzájutást tekintve három fő forrásból tevődött össze. Elsőként az édesanyjától örökölt, a többnyire Budapesten vásárolt nyomódúccokat, szúrt sablonokat említhetjük, ezek képviselték a legrégebbi réteget (1914–1940). A nyomódúccok zömét az abc teljes betűkészletét felölelő betűk tették ki különféle méretben, különféle díszítettségben, hiszen más-más monogramot követelt, pl. egy-egy szövött mintával is ellátott vászon dísztörülköző, abrosz vagy egy finoman hímzett párnahaj, gyolcsing. A betűmetszők tevékenységének köszönhetően a legtöbb betű valóságos kis kalligrafikus remekmű.

A textíliák szélét gyakran cakkos díszítették, melyek egyben az anyag eldolgózását is jelentették. A cakkos nyomódúccok szintén többféle méretben, formában léteztek, a textília nagysága, rendeltetése és természetesen a megrendelő ízlése befolyásolta, hogy milyen cakkmintával látták el a textíliát. Létezett pl. „kiscakk”, „nagy cakk”, „hármascakk”, „hegyescakk”, „pettyescakk” stb. Az „indás”, „folyondáros”, „rozmaringos” nyomódúccokat túlnyomórészt szintén a szélminta kialakításához használták fel. Arra mindig ügyeltek a drukkoló asszonyok, hogy a minta egésze és a szélminták összhangban legyenek.

Az ebből az időből származó szúrt sablonok jó része, amelyekből azonban csak kevés maradt fenn, a tisztaszoba felvetett ágyán, a női ingeken, jegyíngéken, szoptató réklien, bölcsőtakarókon kedvelt, rendkívül finom, naturalisztikus fehérhímzés volt. Indi Károlyné műhelyének megnyitása ugyanis a parasztpolgári viselet fénykorára esett, annak is utolsó évtizedére. A kapitalizmus kibontakozása és az ezzel összefüggő gazdagodási folyamat eredményeként a 19. század utolsó évtizedeiben épülő nagyméretű, díszes gazdaházakban általánossá vált a tiszta-

szoba.⁵ Ez a helyiség szolgált a család reprezentatív tárgyainak bemutatására, melyek közül a textiliákat tekintve a felvetett ágy hímzett végű párnái képezték a legfigyelemreméltóbb csoportot. Divatjuk, kedveltségük még a 20. század első évtizedeiben is tartott.

A repertoár második nagy csoportját az Indi Ilus által vásárolt sablonok alkották, amelyek jellemzően az 1940-től az 1960-as évekig terjedő időszakot képviselik. Továbbra is a fő beszerzési helyszín Budapest, például a Tündérujjak nevű bolthálózat, de az országot járó biciklis kereskedők is rendszeresen felkeresték a drukkoló asszonyokat. Tőlük nemcsak sablonokat, hanem a drukkoláshoz szükséges festéket is meg lehetett vásárolni. A nagyobb piacokon, kirakodóvásárokon inkább a már kidrukolt terítőkhöz, polccsíkhoz, kancsótakarókhöz, díszpárnákhoz, fésűtartókhöz juthattak hozzá az érdeklődők.⁶

*Békési szűcsnimzessel díszített
női kisködmön háta (20. század 2. fele)*

Az elmondások szerint nem volt olyan tája Magyarországnak, melynek hímzései ne képviseltették volna magukat Indi Ilus nyomdájában. Mivel Békés megye mezővárosi jellegű településein nem jött létre színes népviselet, a lakosság számára sokáig idegennek, ízlésével, gondolkodásával össze nem egyeztethetőnek tűnt a népviseletek színes tarkasága.⁷ Az érdeklődés, az elfogadás csak jó néhány évtized múlva következett be. Az 1950–60-as évektől szaporodó díszítőművészeti szakkörök a helyi hagyományokon túl szívesen mutatták be más vidékek, nép-

⁵ Hentz L.: 1983, 646, Varga Gy.: 1983, 892–894.

⁶ Durkó A.: 1964, 6–7.

⁷ Hentz L.: 1983, 645.

rajzi csoportok hímzéseit is. A kis falvaktól a nagy városokig a kultúrházakban rendszeresen rendeztek díszítőművészeti jellegű kiállításokat. Divattá vált a lakások hímzett díszpárnákkal, terítőkkal, futókkal való díszítése, ami időnként eléggé eklektikus képet eredményezett. A kalotaszegi varrottas, a kalocsai, a buzsáki, az úri hímzés, vagy éppen a matyó hímzés akár egymás mellett is megtalálható volt.

Csapóné Indi Ilus kézimunka-előnyomó műhelye legértékesebb darabjainak a saját készítésű mintalapjai, sablonjai tekinthetők. Noha a szaporodó kézimunka-folyóiratok is, melyekhez mind könnyebben hozzá lehetett jutni, szép számmal inspirálták mintatervezésre, az igazi értéket a saját gyűjtései alapján született minták képviselik. A békési szücs- és szűrhimzés kiapadhatatlan forrást jelentett számára, hiszen abban az időben szinte még minden háznál fellelhető volt egy-egy viseltes ködmön, suba vagy éppen a szülők, nagyszülők cifraszüre. A szücs-mesterség Békésen is egyike volt a legmegbecsültebb, legjelentősebb, és a mesterek számát tekintve is legnépesebb iparágnak. Céhük 1815-ben alakult. Békés a megye egyik legjelentősebb szücsközpontja volt Gyula és Füzesgyarmat mellett.⁸ Durkó Antal, akkori békési múzeumigazgató, egy 1970-es gyűjtése alapján készült rövidke feljegyzésében olvashatjuk Indi Ilusról a következőket: „*A Békés megyei szücs-hímzés különösen közel áll szívéhez, hasonló címmel meg is jelent egy füzet, amelyben a megyében működő hímző szakkörök számára közöl mintákat, pl.: a békési Szabó István se-lyemmel hímzett ködmöne, Hajdú Lajos keresztirbás subája, valamint szálirbás subája alapján, továbbá egy köröstarcsai szücsmester szűrhimzéses minták alapján készült terítő- és párnatervei is közlésre kerültek. Leggyakoribb motívumok: rózsza, csillag, leveles inda, bimbó, kacskaringó. A megyei művelődési házban is tartott továbbképző tanfolyamokat tanítónők, tanárnők számára.*”⁹ Az idézetben említett füzetnek sajnos nem bukkantunk a nyomára, de azt Ilus néni fia elmondásából is tudjuk, hogy számos saját tervezésű, a békési szücs-hímzés motívumait megörökítő mintalapja, sablonja volt édesanyjának. Azt is tudjuk, hogy a vászonra átvitt szücs-hímzés-motívumoknál a hímzőfonal kiválasztásakor, Ilus néni útmutatásai alapján, igyekeztek megőrizni az eredeti színezést az asszonyok. A helyi szűrhimzés mintakincse csak kisebb számban került át szűrt sablonokra.

Az 1970-es években érdeklődése a 16. század táján kifejlődött, keleti és nyugati elemeket ötvöző úri hímzés felé fordult. Az óarany szín következetes használata miatt, az általa tervezett, az úri hímzés motívumait alkalmazó textíliákat közszájon csak „békési aranyhímzésként” emlegették.

A drukkoló asszonyok legjobbjai kiemelkedő egyéniségek voltak, nem csupán technikai kivitelezéssel foglalkoztak, hanem gyűjtéssel, tervezéssel, az ismeretek továbbadásával is. Ez igaz Csapóné Indi Ilus munkásságára is. A hártypapír-

⁸ Durkó A.: 1939, 189–190.

⁹ Durkó A.: 1970.

ra szurkált minták drukkólása a mintakincset egyöntetűbbé tette, és hatására távolabbi vidékek, kiemelkedő néprajzi csoportok hímző kultúrája is ismertté vált. Tevékenysége révén a 20. század derekára szinte teljesen kiveszett hajdani békési viselet igen szép és jellegzetes szűcs- és szűrhimzéses darabjainak díszítményeit, motívumkincsét mentette meg, éllette tovább textíliáin.

Irodalom

DURKÓ ANTAL

1939 Békés nagyközség története. Békés.

1964 Békési vásárok. (kézirat, Lelt. sz.: Td. 81.21.1.)

1970 Csapó Lajosné Indi Ilus (kézirat, Jantyk Máttyás Múzeum, Lelt. sz.: Td. 80. 427.52.)

HENTZ LAJOS

1983 A békési viselet. In: Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. 625–695. Békés.

VARGA GYULA

1983 A népművészet Békésen. In: Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. 885–923. Békés.

Irén B. Szűcs

THE REPERTORY OF A LADY EMBROIDERER FROM THE TOWN OF BÉKÉS

Few people live in *Békés* who cannot recall the delicate figure, pleasant voice and unique personality of Mrs. Ilus Indi Csapó. She was an authority to be reckoned with in our town for more than half a century. Not only in *Békés*, though, but also in the neighboring villages, as it was common knowledge that she designed the most beautiful patterns of embroidery in the vicinity. Since she used liberal amounts of old gold color in her designs, her fabrics sporting *úri himzés* [*verbatim* 1) *embroidery of the upper classes* 2) *embroidery of the Lord*] were dubbed “golden embroidery from *Békés*.”

The most skillful lady embroiderers were highly esteemed members of their communities. Not only were they involved in the technical aspects of production, but they also collected material, designed patterns and actively diffused their expertise. Mrs. Ilus Indi Csapó's career also reflects this. By using sheets of parchment with the punched outlines of designs, she uniformed the pool of popular patterns. This also contributed to efforts to popularize the styles of embroidery characteristic of more distant regions and ethnic groups. The peasant attire of common folk of *Békés* had gone out of fashion practically without trace by the mid-20th century. The activities of Mrs. Ilus Indi Csapó, however, made it possible that the patterns and motifs originally adorning furriery and felt coats survived on her decorative textiles.

Megmutatkozás – fiatal kutatók munkái

Tóth Zsuzsanna Napsugár

Hetény vonzáskörébe tartozó toledó fehérhímzés történeti és kulturális vizsgálata a 20. századi polgárosulás időszakában

TÓTH ZSUZSANNA NAPSUGÁR

1. Bevezetés és a kutatási módszer

A kutatás 2011-ben kezdődött. Helyszíne a Dél-Szlovákiában elhelyezkedő Komáromi Járás Hetény, Madar, Izsa, Szentpéter és Perbete nevű falvaiban. Ezek a települések reprezentatívak a *toledó* hímzéssel kapcsolatban. A kutatás témája az 1900-as évek elejétől a második világháborúig virágzó lokális hímző kultúra, és az ebből következő tárgyalkotó népművészet¹ vizsgálata. Ehhez néprajzi, történeti, valamint az új anyagikultúra-kutatás módszerét használtam. Legfontosabb hímzéssel kapcsolatos szakirodalmi forrásaim Štastná Ida² gyűjtései voltak. Módszertani megközelítést pedig a *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer: fordítás-gyűjteményből*³ merítettem.

Az folklór anyaggyűjtési módja a terepkutatás volt. Az interjúzás módszerével rögzített adatközlők emlékezései narratíva jellegűek. Az adatközlők: Jakubek Ilona és Szabó Terézia, izsai, valamint szentpéteri hímző specialistának számítanak. Az ő tárgyi tudásuknak és hasznos információkkal rendelkező ismeretségi körüknek köszönhetően rajzolódott ki a kutatás vonala.

A tárgyi anyagokat fotózással⁴ és a *drukcolás* technikájával örökítettem meg. A könyvtári kutatásra a korai: első világháború előtti gyökereinek megértése miatt volt szükség.

¹ A népművészet fogalmát a Magyar Néprajzi Lexikon szócikke alapján értelmezem: Fél E. – Hoffer T.–K. Csilléry K.: 1980, 742–749.

² A révkomáromi Dunamenti Múzeum etnográfusa. Tanulmányainak adatait a szakirodalomban tüntettem fel. Név módosítása szerint: Gaalová Ida.

³ Lene O.–Lykke L. P.: 2004, 28–38, Bjarne R.: 2004, 57–67, Bo I.: 2004, 122–124.

⁴ A tanulmányban szereplő fotókat, a szerző készítette a 13. kép kivételével.

Összehasonlító néprajzi vizsgálati módszert alkalmaztam a szomszédos tájegységek hímzéseinek és a toledó hímzés táji hasonlóságainak megértéséhez *A toledó hímzés táji rokonai* és az *Úri hímzés* című fejezetben.

A téma kiválasztásának az oka a Komáromi Járásban kialakult anyagi kultúra néprajzi gyűjtő mozgalma, amely a vizsgált települések életében aktív szerepet játszik. Kihat az értékpreferenciák változására, a falvak közös történeti kincseinek újra felfedezésére. A mozgalommal kapcsolatban felértékelődött a *hetényi toledó hímzés*ként ismert technika, mely a régió közös kulturális szimbólumának számít. A tanulmányom az aktualizáltságra törekszik, hiszen falvak tájházakat, valamint gyűjteményeket hoznak létre hagyományaik és kollektív emlékezésük felelevenítése érdekében.

Az új etnográfiai módszer szerint a tárgyat a kulturális örökség részeként kezelem a saját életrajzának kontextusában.⁵ Igyekszem interpretálni a különböző évtizedek szerinti társadalmi státuszát a jelen kor értelmezési szintjéről. Fontos a létrejöttétől kezdve a divatkorszakokon átívelő használata, illetve reprezentatív vagy elhalkuló mivolta.

A vizsgálat alapvető kérdése az, hogy a toledó népi, vagy polgári hímzésnek számít-e?

1.1. VÁG ÉS A GARAM KÖZÉNEK RÖVID JELLEMZÉSE

A kutatók átmeneti jellegű zónának tekintik a Mátyusföld és a palóc területek között elhelyezkedő, földrajzilag a folyók segítségével jól körülhatárolható területet. A török háborúk, a világháborús seregmozgások, a szlovák és a német etnikum további alakító tényezőként hatott a lakosság kultúrájára.⁶

Egyes falvak: Bény, Martos, Izsa, Marcellháza népi kultúráját viszonylag korán leírták. Erőteljesen jelentkezett ezeken a területeken a népművészeti Gyöngösbokréta mozgalom hatása is, amely a lokális „mi” tudatot erősítette.⁷ A különböző évtizedekben érzékelhető a lakosság attitűdjében az értékmegőrző folklorizmus tevékenysége. A 19. század végén megjelent a gyáripar. Ekkor már megkezdődött a vasút építése is. Az első világháború után a politikai határok a kutatott területet Szlovákiához, illetve Magyarországhoz sorolták több változtatással, ami a kereskedelem zónáira és a szociális kapcsolatrendszerre erősen kihatott. Jelenleg Szlovákia területéhez tartozik a térség.

⁵ Granasztói P.: 2002, 309–311.

⁶ Liszka J.: 1992, 17.

⁷ Liszka J.: 2002, 235.

1.2. KOMÁROM MINT JÁRÁSI SZÉKHELY A VIZSGÁLAT TERÜLETÉN

A Csalóköz keleti részében elterülő Komárom kézműves központ jellege miatt fontos volt a Kisalföld 19. századi népi kultúrájának az alakításában. Az ország legnagyobb festett bútorkészítő központjaként legjelentősebb terméke a tulipános láda volt. Ipara csak az első világháború előtt kezdett kibontakozni.⁸

Komárom a folyami kereskedelme révén már a 16–17. században fontos kereskedelmi központtá vált. A szakirodalom többször is említést tesz róla. A bútorművességben a reneszánsz növényi ornamentika stilizált formáit őrzi meg, és nemesíti tovább. Termékei a lakáskultúrában foglalnak helyet. A ládák mélyére helyezik az asszonyok a fehérhímzéseiket is. A toledó motívumok megkomponálásában párhuzamokra találhatunk a ládák díszítményei között.

2. A hímzés technikai elhelyezése térben és időben

2.1. A HETÉNY KÖRNYÉKI FEHÉRHÍMZÉS, TOLEDÓ TÖRTÉNETE SZEMELVÉNYEKBE

A toledó hímzést napjainkban a helyi nyugdíjas korosztály készíti a Vág és Garam közötti területen. Kutatási eredmény alapján a hagyomány transzgenerációs adaptálása mára megszűnt. A jelenlegi fiatalok közül kevesen tudják, hogy ez a hímzőkultúra területi különlegesség, és száz évvel korábban elődjeik mindennapi kenyerét adta. Ma már keveseknek jut az eszébe, hogy alkalmas lenne elsajátítani a nagyszülőktől, és saját maga is elkészítheti ezt a típusú hímzést.

A közfelfogásban úgy él, hogy Mária Terézia terjesztette el a toledót Hetényen, azért, hogy a halászfelésegeknek legyen keresetük.⁹ (Szabó Terézia, Szentpéter)

A hímzés gyökereiről keveset tudunk. Legkorábban *A Magyarország Vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája c. kiadvány a Millennium idejére kiadott sorozat, a Komárom Vármegye és szabad királyi város c. kötet*¹⁰ tesz említést a hetényi hímzésről. Utal arra, hogy „az 1870-es évektől létezik a településen a *subrikálás*. *A toledó hímzés elhagyva a háziipart, kereskedelmi tevékenységgé transzformálódott*”. 1906-ban Komáromban megalapították a Magyar Védő Egyesületet, amely „*hazafias feladatának*

⁸ Kósa L.: 1991, 235.

⁹ A Komáromi Járásban számos legenda is kötődik a királynő nevéhez.

¹⁰ Darányi I.: 1907.

tekintette az import elleni harcot”, a helyi varróasszonyoknak biztosította a megrendeléseket, a nyersanyagot és a minták kiválasztását pedig szabályozta.¹¹

A hetényi bázisiparral foglalkozóknak, mára elég nagy piacuk van az országban, sőt azon kívül is. A terjesztésén kívül arra kell helyezni a fősúlyt, nézetünk szerint, hogy a bázisipart a szomszédos falvakban (Szentpéter, Izsa, Kurtakeszi és Marcelháza) is meghonosítsuk, ezek lakosságának is megélhetési forrásokat nyújtunk. Heténynek akkora piaca van, hogy a folyton fokozódó megrendeléseknek máris alig képes eleget tenni.¹²

A helybéli tanítók, valamint a drukkoló specialisták sokat tettek azért, hogy a toledó hímzésének hagyományát megerősítsék. Hetény környékén elterjedt a „subrikálás”.¹³

A 20. század elején a hetényiek hímző tanfolyamokat tartottak a környék több településén, azonban sem az izsaiak, sem a szentpéteri idősök nem emlékeznek rá. Megfogalmazódik bennem a kérdés, hogy vajon tényleg a hetényi toledó hímzést tanították-e meg, vagy csupán megegyezés történt a helyi hímző asszonyokkal, hogy milyen mintakincssel, arányokkal és mértékekkel fognak dolgozni. A helyi hímzők a belenevelődés miatt maguk is nagy gyakorlatnak voltak tulajdonosai. Lehet, hogy ez nem is jelentett tudásbeli módosulást, fejlődést, és ezért nem maradt meg a köztudatban a szakkör működése?

Nem volt¹⁴ hímző iskola. Mindenki a maga szüleitől tanulta meg. Azt mondták, „Fírú fira szát.”¹⁵ Itt falun elvárták a lányoktól, hogy tudjanak varrni. Hát bizony leghamarabb 12 évesen biztos, hogy tudtak ihet varrni. Hamar be vótak a lányok fogva. Ha mást nem, kombinétoakat varrtak. (Jakubek Ilona, Izsa)

Én is úgy tanútam meg varrni, hogy a barátnőmme iskolába jártunk. Az anyukája varrott. Hát osztán én is vittem egy darab gyócsot, meg ő is. Lenyomta. De minekünk nem gyütt ki. Úgy köll tenni az anyagot, hogy a szála passzgojon. Ne srébbe legyen. Hogy lehessen a szálat húzni. A testvéremtű tanultam. A két idősebb nővérem varrtak eladásra. Az egyik szálóta, a másik sodorta. Ijszaka egymást ibresztgettik, mikor az egyik kiesz vót, a másik kezdhettett varrni. (Jakubek Ilona, Izsa)

Štastná Ida komáromi muzeológus és művészettörténész kutatta először a hetényi hímzés történetét. Véleménye¹⁶ szerint a környéken a madeira és az aszúrozás volt elterjedt a 19. században, de a toledó jelenlétét semmilyen forrás nem támasztja alá. Publikációja szerint csak a Baranyai földbirtokos házaspár terjesztette el az első világháború előtt. A hímzés az egyik alapvető bevételét jelentette a falvaknak. Ezután a hetényieknek külön standjuk volt Budapesten, vásároztak

¹¹ Komáromi Újság 1906/4, 2.

¹² Komáromi újság 1906/10, 11.

¹³ Liszka J.: 2002, 136.

¹⁴ A források szerint létezett hímzőiskola az említett korszakban. Feltételezhető, hogy nem okozott változást a falu életében, ezért nem emlékeznek rá az adtaközlők.

¹⁵ A szólás jelentése: apáról fiúra öröklődött a tudás.

¹⁶ Štastná I.: 1982, 102.

Bécsben, de a második világháború után exportáltak Izraelbe, sőt még Amerikába is az adatközlők elmondása alapján. Mivel az igények hamar túllépték Hetényt, szükség volt az említett hímző iskolára. A muzeológus a Szentpéteren oktató Jolana Ebner nevére bukkant.

1. kép: Hímzőiskola Szentpéter.

Az 1920-as években aktívan működő intézmény.

Az egykor a település hímző iskolájaként működő ház még ma is épen megtalálható a Fő utcán. (1. kép)

A 19–20. század fordulója a népművészet virágzásának korszakával volt egyenlő. A legjellegzetesebb kézimunkák léte a paraszttvarrónők tevékenységének volt köszönhető a Nyugat-Dunántúl területén is. Megjelent a kettősség a polgárosult és a helyi népi jellegű ízlésvilágban. A házi és kisipari készítésű alapanyagok mellé

gyáriak is kerültek. A feldolgozásnál mindinkább szükséges lett a munkamegosztás.¹⁷ A legügyesebb asszonyok hamar integrálták a korábban idegennek számító cérnákat is. Könnyebbé és gyorsabbá vált a hímzés. A gyárilag sodrott cérnákkal fényesebb felületeket tudtak kialakítani. Hetény környékén az asszonyok megtartották¹⁸ a fehér színt, holott már a környező tájegységeken színesedtek a textíliák.

2.2. A KOFÁK ÉS A ZSIDÓ KERESKEDŐK KAPCSOLATA A HETÉNY KÖRNYÉKI HÍMZŐ ASSZONYOKKAL

Ruzsás Lajos már a 17–18. századi nagybirtokok megerősödésének javára írta Nyugat-Dunántúl fejlődését. A szomszédos osztrák tartományok, valamint a Csehországgal kibontakozott kereskedelem, a piac megismerésének a lehetősége fellendítette az árutermelést és a majorsági gazdálkodást.¹⁹ Mindez lehetővé tette a fehérhímzések eladását és árucseréjét is.

Az 1712-ben alakult a székesfehérvári Kereskedelmi Társulat folyamatos harcokat vívott a házaló vándorkereskedőkkel. A *kucséberék*, házaló zsidók és a felföldi gyolcsosok megzavarták a szabad királyi város kereskedelmét és kárt okoztak a hazai eladóknak. 1786-tól 2 krajcár vámot kértek a *Gyotsos Totthoktól*.²⁰

¹⁷ Horváth T.: 1966, 97–114.

¹⁸ Egészen az 1970-es évekig a fehér színű toledó volt a jellemző.

¹⁹ Kosa L.: 1991, 222.

²⁰ Laczkovits E. – Lukács L.: 1987, 29.

A 20. század elejétől a kofák a Hetény környéki specialistákkal drukoltatták a mintát, majd átadták az anyagot a varró asszonyoknak. Ha elkészült, pénzt fizettek érte. Így a helyieknek nem investáltak az anyagköltségbe. Az asszonyok maguk is tervezhettek mintát. Ha tetszett a felvásárlónak, megtörtént az értékesítés.

A kutatás során fellelt mintarajzokon pecsétek és jegyzetek találhatóak, melyek tükrözik a tervezés helyszínait és körülményeit.

3077 Kálmán József rajzoló V. Szent István-tér 11. III. 11.	Gottlieb Gyula Iparművész Budapest Régiposta utca 719	Mózes Kellner Moderné Vordruck ?? Komárno 247
Kispárnán varrástól 6 c-re Nagypárnán varrástól 10c-re Paplanlepedőn 10c-re	Inž. A. Krofta Praha II. Václavské nám. 55. Telefon 3164-3	Gúndai Ignác úr Komárom Fő u. 139
CLARISS MŰVÉSZI KÉZIMUNKA Rajzterem ? utca 9.	Gasché és Szabó Kézimunka ipar Rajzműtermi sablonkészítők Budapest IV. Sándor u. 14 Félelelet	MAGYAR NŐK LAPJA KÉ- ZIMUNKA SABLON MEL- LÉKLETE Bálint Ignác

Mindenhova hordták, Pestre, Pozsonyba. Azelőtt vótak a kofák. Anyagot hozott a kofa, és itten választott mintát. Izsán rányomták. Mi meg kivarrtuk. Itten csak fehirre himezték. A zsidók azokat nagyon szerették. Vót itt bódjuk, ahol méterarút, ruhákat, húst. árultak. Vittik ki Izraelbe is. Má mikor meggyűnt a háború²¹, má nem vittik a zsidók. A boltjukba nem árútták az izsai terítőt. Mindet eladták.” (Jakubek Ilona, Izsá)

Azelőtt a zsidók jól éltek. Csak a második világháború után eldeportálták őket. Ismertem Szentpéteren Jutkákékat. Ők pékeek vótak. Vót nagyon gazdag, és nagyon szegény család is. Ők szegények próbáták menteni a vagyonukat, de nem mindent sikerült. Bizony voltak emberek, akik el is vették tőlük. Tudták, hova dugták el az aranyakat. Megvették a házukat. Vagy olyan életmódot étek, hogy meg is kapták a házukat. Akkor ott csak fölbonították a gerendát, és ott vót a sok arany.

A Móric bácsiék szombaton ünnepeltek. Bevit a bójukba. Ilyen rőfös, szatócs bójuk vót. Nagy tartályokban tartották a cukrot. Abból adott nekem. De ő nem jött be. Azt mondták anyukámnak. Én ilyen 2-3 éves lehettem, hogy „add ide ezt a kislányt néha, tudom, hogy sokat varrsz, sok a munkád, majd mi vigyázunk rá. Már csak nem hiszed el, hogy mi keresztény vért iszunk?” Osztan kiültek a padra, hozták nekem mindenféle finomságot. Ez úgy könyörgött édesanyámnak, a Móric bácsi, hogy „Annika, még tudunk tenni valamit. Rád iratjuk ezt a házat. Az a ház még ma is úgy van, ahogy akkor vót. Rád iratjuk. Te varró nő vagy. Itt van a sok rőfös anyagunk.” Anyám azt mondta: „És hogyba visszagynének?” „Egy sarokt akkor is találok nekünk. Hiszen még gyerekek sincs.” (Szabó Terézia, Szentpéter)

A zsidók általi kereskedés elemei megtalálhatóak. Azok az emberek, akik az ő házaikba költöztek be a második világháború idején, továbbra is őrzik a textileket.²² Használóivá nem váltak, egyrészt a szomorú élettörténetek miatt, másrészt

²¹ Második világháború.

²² Szentpéteri anonim család tulajdonára vonatkozó adatok.

pedig a terítők előkelősége és gazdag díszítése miatt sem. A további közvetlen kutatásra nem nyílt lehetőség, hiszen a munkatáborokból egyetlen környékbeli boltos sem jutott haza a komáromi zsidó közösség szerint. (29, 30. kép)

Komáromban és környékén is jelentős lélekszámú ortodox görög katolikus közösség él. Saját templommal rendelkeznek Révkomáromban. A kereskedelemben aktívan tevékenykedtek a 20. század folyamán is. A kutatás során nem sikerült anyagot gyűjteni a tevékenységükről.

A szocializmus ideje alatt új eladási lehetőségek alakultak. Az asszonyok saját környezetükben, illetve a viszonteladók révén is értékesítették varrásaikat. Szlovákia és Csehország egész területéről érkeztek kereskedők. Később a *Bratislava-i Népi Iparművészeti Szövetkezet (ÚLUV)*, *Slovenka*, *Detva* áruházak alkalmazottjaivá váltak e tekintetben.

Vót egy ilyen üzletlánc. Úgy hívták, hogy a Detva. A richellieu már később jött. Az ötvenes, hatvanas években kezdték varrni. Bözsi néne, aki szokott nekem mintát drukkolni, az mondta, hogy jöttek vidékről asszonyok, és hoztak mintát, hogy ők azt szeretnék. Hoztak terítőt. Azon rajta vót a negyede. Azt ő lerajzolta, osztán drukkolt nekik. Vót egy ilyen kis gépecske is, amivel ő lyukasztott. A két háború között Újvárbán volt egy bolt. Ott már drukkolták a richellieu-t. (Szabó Terézia, Szentpéter)

2. kép: Milliő, Szentpéter 1970-es évek.

2.3. A TOLEDÓ TÁJI ROKONAI

A kutatás vizsgálja azokat a toledó által átvett elemeket, melyek más vidékekről származnak. A toledó hímzés közeli rokonai a palóc, Galga-menti, Balaton-felvidéki, rábaközi és kalotaszegi fehérhímzések.

A palóc és Galga-menti lyukhímzéshez szintén a földrajzi közelsége miatt kompozíciójában, rajzolatában analógiát fedezhetünk fel. A szakirodalom az ar-

chaikus palóc hímzések közé a keresztöltéses hímű textileket sorolja. Szintén az alapanyag szerkezetéhez kötött, szálszámolós technikával készül.²³

Sály, egy bükkaljai település esetében is készült tanulmány az 1910-es években az ünnepi surcokon lévő toledó hímzésről.²⁴

Párhuzamot vonhatunk a mátraaljai szálhúzásos fehérhímzésekkel is. A 19. századi múzeumi műtárgyak között találhatunk olyan mátraaljai textileket, amelyek színben, technikában és motívumkincsben rokonságot mutatnak a vizsgált terület hímzéseivel.²⁵ A technikai összetétel, illetve elnevezések ezen a területen a subrika, lapos öltés, kaloda elnevezéssel ismertek. A helyi asszonyok szintén sífonra is varrták a mintákat. A későbbi, 20. századi hímzést piros fonalakkal és keresztzemes öltésekkel is kombinálták.

A rábaközi hímzéshez pedig a kihúzott minta szempontjából főszálak (leghosszabb kihúzott szálak) találkozási helyén alkalmazott kereszt alakú díszítőelem helyenkénti adoptálásával mutat párhuzamot. Emiatt díszei mértani formákhoz hasonlóak.²⁶

Balaton-felvidéki társához a motívumok adoptálása kapcsán kötődik. A szakirodalom²⁷ által közölt hímzés minták megegyeznek a perbetei gyűjteményben talált szabadrajzú mintákkal. A motívumkincs kicserélődésének sem az okát, sem az átvétel irányát nem sikerült kideríteni. A legvalószínűbb az, hogy a Bécs és a Pest környéki aktív kereskedelem hatására történt a 19–20. század fordulóján. A Laczkó Dezső Múzeum gyűjteménye ezeket a hímzéseket *vagdalásos, tótos hímzésnek* nevezi. A díszítőelemek a halotti lepedővégeken találhatóak. A 17. és a 11. századból származnak. Egy részük a toledóéval azonos sífonra, más részük pedig házi vászonra készült. A szálszámolós rész fehér színnel, a szabadrajzú díszítőelem pedig színes: óarany, türkisz, zöld, vörös, barna, ekrű színű selyemmel díszítették.²⁸

Dunántúl szinte egész területére jellemző a 19. század végén a fehérhímzés. A Zalaegerszegi Múzeum közgyűjteményében is megtalálhatóak.²⁹

Mivel kivitelezésben a toledó *axsúr* technikával készül, ezért nagyon hasonló a kalotaszegi hímzéshez. A különbség abban rejlik, hogy az erdélyi változat házi vászonra, a szlovákiai pedig gyolcs alapanyagra készült.

²³ Dajásziné D. V.: 1975, 14.

²⁴ Barsi E.: 1965, 53.

²⁵ Cs. Schwalm E.: 1982, 35.

²⁶ Jámbor Kné.: 1978, 23–28.

²⁷ S. Lackovits E.–Egervári M.: 2005.

²⁸ S. Lackovits E.–Egervári M.: 2005, 5.

²⁹ Kerecsényi E.: 1975, 3–12.

2.4. A HETÉNY KÖRNYÉKI FEHÉRHÍMZÉS FÖLDRAJZI ÉS TECHNIKAI HATÁRAI

A következő településeken: Madar (Modrany)³⁰, Szentpéter (Svätý Peter), Izsa (Iža), Hetény (Chotín), Perbete (Pribeta), Komárom (Komárno), Érsekújvár (Nové Zámky), Marcelháza (Marcelovo), Bátorkeszi (Bátorové Kosihy), Ógyalla (Hurbanovo) és a szomszédos falvakban elterjedt a toledó eljárása. A tanulmányban vizsgálat alá az említett első 6 helység került.

Sem technikailag, sem formailag nem különült el a hímzés a felsorolt települések között. A toledó sem etnikai, sem vallási alapon nem tagolódott. Minimális sajátosság azonban megfigyelhető:

Madaron drukkótak, csillagot húztak ki, s a közepébe rózsát szőttek. A hetényi, a szentpéteri meg az izsai a toledóban, mintájában ugyanaz. Hetényen is van rozsmaringógas, Izsan is. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Jelen kutatás fókuszába azok a textilek tartoznak bele, ahol az alapanyagok: textil és hímzőcérna autentikus maradt, vagy átcserelődött a gyári változatra, valamint a jellegzetes motívumkincs, a toledót jellemző technikai kivitelezés és a fehér szín az uralkodó.

A vizsgált területen a toledó hímzéssel párhuzamosan jelen van a lyukhímzés is. Azonban úgy különíthetőek el egymástól, hogy az utóbbi mintánál az átört rész kör alakú, míg a toledónál négyzetek kimetszésével alakul ki a minta. Egyes textíliákon ritka esetben ötvöződik a kettő. (5. kép) A környék gyűjteményei a toledós textilektől régebbi³¹ ingujjakat és terítőket őriz, melyek a lyukhímzés eljárásával készültek. Ezért ezt a technikát korábbinak vélhetjük. A toledó elterjedése után szinte teljes mértékben háttérbe szorult.

A vizsgált hímző eljáráson kívül esik a korszakban már elterjedt *richellien* technika is. Ezt a technikát csak az 1970-es évektől kezdték díszítésként alkalmazni a Hetény környékiek. A toledó technikájával nem vegyítették.

Több toledós terítőnek szerves része a csipke, amely kívülről szegélyezi a textileket. Ez helyben készített vagy vásárolt volt. Lehetett varrott, vert vagy horgolt. Demkó Kálmán szerint Magyarországon már az 1560-as években el tudták készíteni.³² A csipkék történeti és népművészeti elemzésére azonban nem térek ki a tanulmányomban.

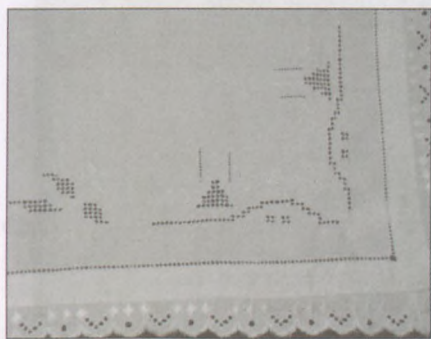
A toledó elnevezés a szabad rajzú és szálszámolásos technikát is tartalmazza, hiszen az *azsúrós* munka, és a szabadrajzú hímzés összekomponálásából jön

³⁰ Zárójelben találhatóak a települések jelenleg (2012) hivatalosan használt szlovák elnevezései.

³¹ A 19. század második feléből származnak.

³² Demkó K.: 1890, 27.

létre. Az esetek többségében egymást kiegészítve jelennek meg a textileken.
(3. kép)

3. kép: Szalvéta, Perbetei Gyűjtemény,
1930-as évek.

4. kép: Zsebkendő, Perbete, Szabó Terézia
tulajdona, 1930-as években készült.

Esztétikailag és komponálásban is meg lehet különböztetni a 2 csoportot a vizsgált hímező kultúrában. Közös technikai alapjuk a szálhúzás, és a lokális elnevezés a toledó. Különbség azonban, hogy az egyik technika a szabadrajzú úri hímezések csoportjához közelít, a másik pedig a hosszú fő szálak kihúzásával a vagdalásos technikával motívumokat kialakító technikához hasonul. A második csoport a Kárpát-medencei hímezések között egyedinek számít. Az első említett technika a kompozíció dinamikáját, a második pedig a statikus nyugalmát adja.

A szálszámolásos, szálvonásos aszúr technikával kialakított mintakincs rokonait megtalálhatjuk a német nyelvterületen.³³

*Mind a magyarok, mind a németek az első világháborúig rendszeresen küldték szolgálói leányaikat Bécsbe és Pozsonyba.*³⁴

A keresztzemes hímezések, valamint a recemunka is szálszámolásos technika, ezért a tervezés szintjén sok mintaelem megegyezik. Közös a történeti fejlődésük a lakáskultúrában. Egymás mellett díszítették a polgári otthonok szalonjait. Míg a recemunka többségében a függönyökön jelent meg, addig a hímezés a tálaló ebédlő asztal fontos része volt. Egyes tárgyakon a recemunka és a toledó együtt

³³ A *Bazár* című divatlapban rátaláltam egy Stückereie-Manufaktur Löwenstrasse 2. Luzern (Schweiz) című divat katalógusra, mely feltehetőleg 1906-os kiadású a benn feltüntetett évszámok alapján. Oldalain toledó mintás terítők és női öltözékek találhatóak. A párhuzamok felkutatása jelen tanulmányomnak nem témája.

³⁴ Kósa L.: 1991, 242.

szerepelt. A toledó terítő rózsáit az alapanyag szerkezetébe történő szövésével alakították ki, ugyanúgy a recemunkánál is fellelhető a hasonló eljárás. (8. kép)

5. kép: Terítő, Perbetei Gyűjtemény, 20. század eleje.

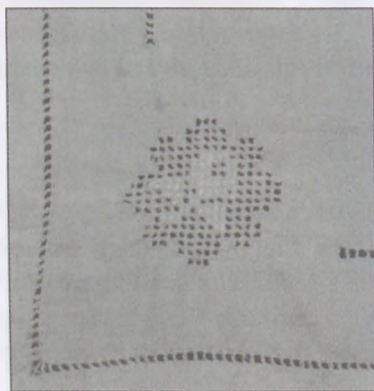

6. kép: Szalvéta, Perbetei gyűjtemény, 20. század első felében készült.

A szakirodalom korábbi forrásokkal igazolta a vert csipke magyarországi hagyományait, mint a vagdalásos lepedő meglétét. Néprajzi kutatások készültek a korai recemcipke betétes menyasszonyi és gyermekágyas textilekről is.³⁵ Ebből azt feltételezem, hogy a recemunka rózsája az előképe a toledó virágának. (8. kép) A csillag motívum átvétele is innen eredeztethető. A kivitelezésük nagyon közel áll egymáshoz, az eredmény látványa szinte teljes azonosságot mutat.

7. kép: Terítő, Perbetei Gyűjtemény, a 20. század első felében készült.

8. kép: Zsebkendő fotójának metszete, Perbetei Gyűjtemény, a 20. század első felében készült.

³⁵ S. Lackovits E.–Egervári M.: 2005, 7.

9. kép: Oltárterítő, Szentpéter, a 20. század első felében készült.

2.5. ÚRI HÍMZÉS

A toledó terítők szabadrajzú archaikus és stilizált mintadíszei rokonságban vannak a török korból hagyományozódó úri hímzéssel.³⁶ Az úri hímzés a 16–17. század jellegzetes magyar hímzésfajtája volt.

A reneszánsz és török eredetű motívumkincs az egyházi hímzéseken át hagyományozódtak, és onnan integrálódhattak tovább a népi kultúrába. Mivel a kutatási területen az 18. század végén épültek csak fel a református és katolikus templomok, ahol ezek a textilek méltó helyen szerepelhettek volna, ezért az átvétel ideje további megválaszolatlan kérdéseket vet fel. Már a korai időkben is lágyabb anyagokra hímeztek, többek között: batiszt, gyolcs, amely finom sodratú lenfonalból készült,³⁷ akárcsak a toledó hímzése is. Az úri hímzések úrasztali textiliák sarkait, széleit, vagy csak a szélek közepeit borítja díszítmény. Csipkeszegély határolja őket. Jellemző a törökös asszimetria, közép felé irányuló, tehát centrális szerkesztés, a gránátalma-motívum, valamint az egy töből kinövő páratlan számú virágok.³⁸ Ezek a tulajdonságok szintén megtalálhatóak a vizsgált fehérhímzések textileken. Az egyházi szív és kereszt motívum is fellelhető az egyes darabokon. (7. kép)

A Magyar Nemzeti Múzeum egyes 17. századi műtárgyain, a metéléses technikával készített kockásan áttört lepedőhímzéseken az úri hímzés virágmintái, rózsái, csillagai jelennek meg. A széleket szálvonásos mesterkével szegélyezték. A múzeumban található korabeli törölközők, kéz-, fej- és orcatörölő kendők legtöbbször is vagdalásos fehérhímzés technikájával készült, amelynek az olasz „punto tagliato” a megfelelője.³⁹

³⁶ Komáromtól Érsekújvárig terjedő területen több folklórelem is megőrződött a török megszállás idejéből. Például Pándy Lajos 1977-ben kiadott népmese gyűjteménye.

³⁷ Cz. Tóth H.–S. Lackovits E.: 1995, 5.

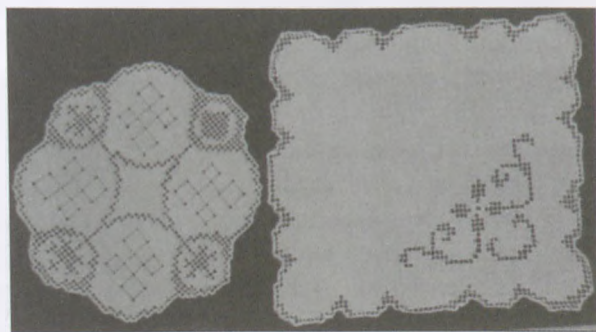
³⁸ Cz. Tóth H.–S. Lackovits E.: 1995, 6.

³⁹ V. Ember M.: 1980, 27–31.

3. A hímzés polgárosodása világháborúk előtti és alatti időszakban

A Hetény környéki településekre földrajzi és gazdasági okok miatt is idejekorán, a 19. század végén eljutottak a gyári termékek: karton, brokát, selyem, glott, kasmír, amelyek teret kaptak a népviselet elemei között is. A sokszor önmagukban mintázott gyári anyagok hamar kiszorították azokat a népi hímzéseket, amelyek korábban az öltözet díszének szerves elemei voltak.⁴⁰ A Dunántúl és a Kisalföld számos archaikus vonása megőrződött még az „erősen polgárosuló műveltség, és a korszerűen urbanizálódó városok” közelében is.⁴¹

Az „úri hímzés” következő megjelenési formájáról van szó. Akár a hövelyi pókozás, a kalotaszegi vagdalásos, a kalocsai richellieu, a matyó hímzések, úgy a toledó is a 20. század elején megjelent az úri öltözékeken, otthonaik terítőin, párnáin. A hímzések esztétikai fejlődésen mentek át, hogy akkomodálódnak tudjanak a polgári igényekhez. Alapvetően a szerkesztés finomodott és kanonizálódott: minták szofisztikált összeállítása, nagyobb méretű tárgytipusok felületének díszítő kitöltése lett a cél. (Melléklet: 6. kép.) Ugyanakkor a kisebb méretű textíliák szerkesztése is megváltozott. Az úri teríték szalvétája körkörös hímzett. (6. kép) Méretbeli rurális megfelelője a jegykendő, illetve zsebkendő, melynek egyetlen sarka kapott csak díszet. Sok esetben új minták adaptálására volt szükség. Megjelent a 'kiskosárban virágok'-motívum és a monogram is.

10. kép: Terítők, Szentpéter, Szabó Terézia tulajdona, 20. század végén készültek.

Vót, hogy nyáron az asszonyok is össze útek varrni. A férfi meg óvasott nekik. Vicceket mesétek. Hogy a munka is haladjon, meg a hímzés is. Asztal sarkára vót tite a lámpa, s az alatt dőgoztak. Úgy iparkodtak, hogy este ne kölljön szálóni, csak besodorni, meg esetleg szegni.

⁴⁰ Štastná I.: 1982, 101.

⁴¹ Kősa L. 1991, 229.

Akkora asztalokra varrtak, hogy 12-24 személyes asztalokra. Úgybogy ketten varrtak egy terítőt. Egyik szolgálta elő, másik meg sodorta, csináta. – Ez a partja, ez meg a lába –. Így mondiák Szentpéteren. – szolgálod a partját? majd én meg húzom a lábát –.

Maguknak az asszonyok nem varrtak. Csak már mostanába. Mer köllött a pénz. Nyáron kapáltak, télen meg kézmunkáztak. Ez még háború előtt. 1944 előtt. Téli időbe a nők tartották el a családót. (Jakubek Ilona, Izsá)

Van, aki buroköltéssel csinálja meg ezeket a lábakat. Egy dobos, két dobos- attú függött, mekkora vót az a szítakéreg, amire ráhúzták. A 24 személyes abroszt 4-en varrták. Körűáták az asztalt, az egyik szolgáló, a második sodrott, a harmadik szeggett, a negyedik nyírta. 3-4 lámpa az asztal közepin, nos úgy varrták. Ki mit tudott csináni. De abhoz hatalmas minták vótak. A szüle vót kibímezve, a közepin kicsi hely maradt csak üresen. (Szabó Terézia, Szentpéter)

3.1. TÁRGYTÍPUSOK A LAKÁSKULTÚRÁBAN

A vizsgált területen a 19–20. század fordulóján a tradicionális rurális kultúra helyszínein már jelen volt a tisztaszoba, mégis csak nagy ünnepen terítették le asztalát és sublótját fehér terítővel.⁴² Ez a textília ritkán volt hímzett.⁴³ Leggyakrabban a szálhúzásos aszúrt alkalmazták a peremén. Dísze minimális és szerkesztetlen volt.⁴⁴ A Baranyai család terjesztése után kiszélesedik ugyan a hímző repertoár, de a paraszti használatban a háború okozta szegénység miatt jóval később tud megjelenni. Ellenben az egyházi textiliákkal és jegykendőkkkel, melyeken a toledó hímzés kezdetétől szerepelt.

Vót, aki bozományba is vitte, de nem sokat, mer eladták. Akkor csak az uraknak vót ilyen föterítve. Szegényebb nipeknek a falun nem. (Jakubek Ilona Izsá)

A motívumok elnevezései közül néhány: *almarózsás, gyümölcsös, körtés, cseresznyés. őszirózsás, krizantémós, rozsmaringágas, tearózsás, csillagos, koszorús, galymósindás, szőlős, szőlőleveles, kis- és nagytulipános, őszirózsás, macskanyom, borsószemes, szíves, árvácskás, búzaszemes, kiskosaras.*⁴⁵

A 20. század elején a polgári kultúra lakáskultúrájában is divatossá váltak a falvakból vásárolt remekek. A kalotaszegi, matyó és kalocsai hímzéses futók és más asztalterítő társai is a kor kereskedelmének fókuszát élvezték.⁴⁶

A szögletes formák mellett megjelentek az ívek. Kerek kendőket, szalvétákat, terítőket is készítettek az asszonyok. A 12 személyes asztalok abroszai, tálalátétei, valamint szalvétái is díszítő hímzést kaptak. Stokedlikre, jegykendő sarkába

⁴² Kocsis A. 1994, 10.

⁴³ A kutatás szintjén ez a leginkább fragmentált terület. Kevés feljegyzés készült. A válaszok keresése több falu házában mikrokutatását igényelné.

⁴⁴ Szetei Emma, perbetei adatközlő elbeszélése alapján.

⁴⁵ Kiskosaras, A terítő sarkában rózsakosár található.

⁴⁶ A 6. fejezetben bővebben.

szögleteset varrtak, de hímzéssel díszítették a párnákat, a gyerekkocsiba való takarókat és kispárnákat, valamint az 1960-as évek után már a pólyavánkosokat és a keresztelőpaplanokat is kivarrták. (10. kép)

A szögletesek mellett varrtak kerek szalvétákat is. A kicsi poharak alá is, meg tálcakendőket a nagy asztalterítőkhez. 6-12 szalvétát is varrtak. Egyik sarkába varrtak mintát. (Jakubek Ilona, Izsza)

Voltak ilyen milliők, azok kicsik voltak, aztán a 6 személyes, 14 személyes abrosz. A kesterítőre mondták valamikor, hogy miliő.

A jegykendő és a zsebkendő sarka hímzést kapott. Amikor a legény eljegyezte a lányt, az adott neki jegykendőt. Amelyik lány nem tudott hímézni, az híméztetett maga helyett. A zsebkendő rá vót hajva az imakönyvre, és úgy mentek a templomba. Vagy pedig a kötény sarkára vót tűzve. (Szabó Terézia Szentpéter) (4. kép)

A báború előtt rózsaszín, meg fehér kendőt adtak. Még a nótába is úgy van: Jegykendőmnek 4 sarkába rozsmaringot varrtam. (Benyó Erzsébet, Perbete)

Slingóit vót a párna szíle. És monogrammot is varrtak rá. A terítőkön is vót monogram. Kezdőbetű, vagy egész név: EDIT. Amikor a toledónál csillagot varrtak, akkor a közepébe báló volt. Ezt beszöjték. Azt DMC-vel csináták. Perbetei oltárterítő: szőlős, vót rajta egy kereszt, azon keresztű egy kalász. Anyósom idejébű van. A miserubán az albán, a fehéren vót hímzés. A kézen, meg alú is. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Ez a minta Szentpéterrű gyűtt. A fürdőbe a szomszéd asszony azt mondta, adok én neked mintát. Mingyá egyre levettem, osztán akkor csinátam. Máshunnan nincs is mintám, csak Patrú, meg Szentpéterrű.⁴⁷ (Jakubek Ilona, Izsza)

A rózsás díszítményű terítő a leggyakrabban előforduló a helyi gyűjteményekben.⁴⁸

3.2. VISELET ÉS FEHÉRNEMŰ

A 19. század végéhez közeledve megváltoznak a dunántúli népviseletek a polgárosulás hatására. „A színes öltözködés, és színes lakberendezés szigeteken virul.” Ilyen például Sárköz és Rábaköz is. Nagyobb területeket jellemez a szürkébb, viselőik szerint „városias” öltözet és a fehérhímzés.⁴⁹

Kutatásom során talált legkorábbi toledós textiltípus a férfi ingujj volt. A 19. század végéből maradtak a Perbetei Gyűjteményre. Feltételezésem szerint ebben a korban a női viseletnek, lakáskultúrának: komódterítő, valamint az egyházi textileknek (alba és oltárterítők) is szerves része volt ez a típusú hímzés. A 20. század elején azonban felgyorsult a polgárosodás a Dunántúl északkeleti részében is.

⁴⁷ A minták beszerzési alkalma volt a távoli gyógykezelésen való találkozás.

⁴⁸ A Masaryk rózsájának négy nagy és négy kisebb szirma van. Gaálová I.: 2009, 126.

⁴⁹ Kósa L.: 1991, 229.

A polgárosult viselet már nem tartalmazott hímzést. A házi vászonkarton selyemanyagokra, a díszítmény pedig zsinórozott applikációra cserélődött. A falusi specialisták a háziipart elhagyva már eladásra hímezték.⁵⁰ A viseleteket legtovább a környékbeli Martoson (Martovce) viselték. A Fél Edit kutatásai alapján ismert település a Gyöngyösbokréta mozgalomban aktívan részt vett. Viselete a néprajztudományban és muzeológiában jobban rögzített a környező településekhez képest.

Hamar be vótak a leányok fogva. Ha mást nem, kombinétokat varrtak. Ki vót elő hímezve a melle, meg a korca. Akkor hállóingeket, ruhát. Ilyen buzgaszemessen főlszédítik elő, és akkor ki vót szálóva, és akkor aztot meg tudta. Még a férftak is meg tudták csináni. A kombinét, hállóing korcát ők tudták csinálni. Ezelőtt még emberek is szoktak varrni, sodorni. Mer télen nem vót munkájuk. Pengővel fizettek értük. Kőllött sóra, paprikára, meg cukorra. Meg ruhára is. Ezelőtt az izsai viselet is, az nagyon drága vót. Az a sok csipke, aranycsiké-szalag. A Vittik Pestre eladásra. (Jakubek Ilona, Izsa)

A kombinét elődje a Komáromi Járásban, a 20. század első harmadáig viselt szabásában, viselésében, méreteiben hasonló pendel.⁵¹ A különbség az volt, hogy a pendelt pamut házi vászomból készítették, modern mását pedig gyolcsból. (Melléklet: 19. kép.)

3.3. EGYHÁZI TEXTILEK ÉS KULTIKUS TÁRGYAK

A halottas lepedők használata az Észak-Dunántúlra is jellemző volt a 20. század elejéig. A halottas textilek legrégebbi csoportját az úri hímzések képviselték.⁵² Mára ezeket a tárgyi emlékeket csak múzeumban láthatjuk, azonban máig őrzői és továbbörökítői elődeink stilizált képi gondolkodásának. A halottas leplek, az úrasztali terítők, és a római katolikus oltárterítők, miseruhák fizikailag nagyobb teret adtak az alkotásnak. Komplexebb minták váltak szerkeszthetővé, valamint az alkotónak lehetősége nyílt a motívum részletesebb kibontására, ábrázolására. A csíkdíszítményeket kazetták együttese alkotják, amelyek ritmikusan váltakoznak. (Melléklet: 24. kép.)

A toledós textilek megjelentek a miseruhákon, oltárterítőkön, szobrok alatti textileken, törülközőkön is. A miseruhának az alsó 70-80 cm-e összefüggő sávban hímezett. A karrész mandzsettája is toledós, valamint az összes többi területen kis önálló motívumok önmagukban szórva helyezkednek el. Egyes esetekben a miseruhára felülről ráhelyezett ing is hímes volt.

⁵⁰ Az interjúk utalásából származik a következtetés.

⁵¹ A martosi *pendeltől* részletes leírást Fél Edit ad: Fél E.: 1993, 100–101.

⁵² S. Lackovits E.–Egervári M.: 2005, 3.

A szentpéteri római katolikus templomban az 1990-es években az asszonyok a fehér helyett lila színnel, toledó technikával hímeztek a templomba több darabból álló textil együttest, amit böjt idején használnak fel. (Melléklet: 23. kép.)

11. kép: Miseruha fotójának metszete, Szentpéter, a 20. század első felében készült.

Leggyakoribb motívum a főoltár környékén a kereszt (11. kép), a szőlő, a búzaszem, és a mellékoltárokon, szentmise kelékein a gyümölcsös és virágmintás textilek kapnak helyet.

A perbetei gyűjtemény őriz egy levelet az 1920-as évekből. Tartalmában az áll, hogy egy hímező asszony válaszol az újvári templom lurdi oltárterítőjének megrendelésére. A munkát elvállalja, azonban a hímezés témájának a szőlőfürtös, búzaszemes helyett a virágmintát javasolta. Lelógó terítőszélnek pedig 20-20 cm ráhagyást javasolt levelében. (Melléklet: 1–2. kép.)

4. Készítéstechnika

4.1. DRUKKOLÁS

Kockás papírra rajzoltuk, terveztük a mintát. Ki vót a papír tüve hyggatva. A papír, amin vót a minta, alája vót tüve a febir anyag, akkor bekentik kékítövel.⁵³ Aztán spiritusszal átörzöszötik. Mostanába nem aztot hasznátuk, hanem petróleumot. Úgy ment rá a gyócs anyagra. S úgy vót szálóna. Mink most egymásérü szoktuk lenyomatni ezeket a mintákat. (Jakubek Ilona, Izsa)

Vót olyanom, amivel a cakéket nyomták.⁵⁴ Azt is kézimunka üzletbe vették, de az anyósom anyósái vót. Az anyósom most (2012-ben) vóna 100 éves. (Szabó Terézia, Szentpéter) (12. kép)

Rádli: olyan vót, mind a derehye szaggató. Azt lebetett venni. Sok apró tű vót rajta. (Szabó Terézia, Szentpéter) (13. kép)

Ezzel az eszközzel a sablon papír mintájának vonalát törték át, hogy a kialakított huykakon keresztül átmenjen a festék az anyagra.

Abhoz spirituszt hasznátak, meg kék port. Dörzöölövel vitték át a huykakon a mintát az anyagra. Irdatlan büdös vót. Utána spiritusszal lesűjták. Osztán mikor megszáradt, az a kék por ott maradt. (Szabó Terézia, Szentpéter) (14. kép)

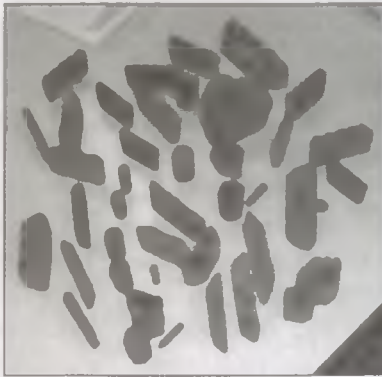
⁵³ A kékítő drukkoláshoz szükséges por állagú kék festék.

⁵⁴ A kékfestős nyomódúchoz hasonló, de nem szögek adják a formát, hanem összefüggő hajlított lemez.

A gyócsnak ki köll választani a simább felét. „A gyócsot először kiszámótam. Be vót jelöve pontokkal. Mer így, ha húzom ki a főszálat. S akkor kigyün jobban. De az ívesnél, oválisná nem gyün ki, mer az más minta. Ott nincs fő szál.⁵⁵ Elég az egyik sarkába drukkolni a mintát. Ha összepasszintja, arról már ki tudja varni a másikat. A vezetikeket hozzá (főszál). (Jakubek Ilona, Izsa)

A Dorkákól⁵⁶ rengeteget hímiztek, de én Náci bátyja drukkolásait hímiztem, nem az újságból. A perbeteiek azért nem emlékeznek rá, mer nagyon régen volt. Anyósom most 100 éves lenne, ha élne, Es az ő gyerekkorában vót ez a fehér hímzés. Nekik szükségük vót akkor a pénzre, és ezért kivarták a terítőket. Én nem terveztem mintát soba, mer ott vót a Náci, az megcsináta mindig. A perbeteieknek se, mer azok újságból vették. ⁵⁷ Náci még kalocsait is drukkolt. Mindig szoktam mondani neki, hogy sok mintát tegyen rá, ő meg azt válaszolta, hogy te lány, minek neked ennyi minta. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Paton, Hetényen, Izsan is ugyanazok a minták vótak. (Jakubek Ilona, Izsa)

12. kép: Felföldi nyomófák 1800-as évek vége, 1900-as évek eleje

13. kép: Mintapapír lyukasztó rádli fotója a Szavaria webbolt⁵⁸ honlapjáról.

14. kép: Minta drukkolásához szükséges festék.

⁵⁵ A fő szál az aszúr technikánál a minta szélességét, hosszúságát is kiadhatta.

⁵⁶ A Dorka kézimunka-újság évtizedeken keresztül a Komáromi Járásban is széles körben elterjedt folyóirat.

⁵⁷ Minden vizsgált faluban volt 1-2 olyan személy, aki rendelkezett mintagyűjteménnyel, és drukkolta őket.

⁵⁸ <http://galeriasavaria.hu/>

4.2. TECHNIKAI KIVITELEZÉS

Kezdetben sifonra varrtak, legtöbbit a *rumbúr vászonra*, később pedig a basztra és selyemre is a városi fehérneműek esetében.

A francia gyártású DMC gyapotfonal, később Bratislavában is kapható, MEZ névvel ellátott cérnagyár 500 színárnyalatban gyártotta az árut a dél-szlovákiai hímzésekhez. A színpalettához alkalmazkodott a regionális és lokális színhasználat is, amely a táji sajátosságot határozta meg.⁵⁹

A mi falunkra a fehér jellemző. Ha már színes, akkor a cérna is olyan színű, mind az anyag. A színesek általában a kombiné eleje. És látod, ez is színre színnel van. Van, aki kivarrja a fehéret lilával, meg feketével, de az már nem az igazi. Még az úrasztalán a gyásszertartás alkalmával se raktak mintát toledói feketével a templomba. Inkább a richellieu-t himezték ki feketével. (Szabó Terézia, Szentpéter)

15. kép: Jakubek Ilona dobon (szitán) varr, Izsa.

A 20. század elején már több színű fonalat is lehetett kapni a helyi boltban. Ezt a kézzel varrott viselet elemei is igazolják. A fonalak növényi festésének kivitelezése is lehetővé tette a színes *pamukos* varrást. Hogy mégis a fehérhímzést alkalmazták, az két dologgal magyarázható. Az egyik a környék tradíciója, közös esztétikai diskurzusa, ami egészen az 1960-as évekig⁶⁰ megmaradt. A másik alternatíva pedig az volt, hogy az említett terítőket megrendelésre elvárás szerint készítették. A nagyvárosok polgárosult divatjában a lakástextileknél a fehér terítők számítottak a legdivatosabbnak. A régió a második világháború után elkezdte hímezni a színes terítőket is.

Már a háborúk idején se házivászonra varrtuk. Vót az a finom gyócs. Nagy szitán varrtuk. Rá vót szorítva férfival a gyócs. Erre a dobra vót ráíve. Vót nagyobb, vót kisebb. Ha kicsi vót az anyag, akkor varrtunk hozzá ruhát. Mikor jó süt a nap, akkor lehet szálónyi. Főttük a dobra, és akkor úgy szálótuk. Amikor kicsit varrtak, rongyokat varrtak a szélire. És úgy tettik rá a szitára. Majd gatyaszíjjal leszorították. De annak olyan szorosnak kellett lenni, hogy dobóni lehetett volna rajta. (15. kép)

Négyet vágunk, négyet hagyunk. Először kiszállólom körbe, aztán teszem a sarkaiba a mintát, úgy, hogy megmírem. No most itten fővágtam négy szálát, kihúztam. Innen megin 4 meghagytam, megin 4, megin fővágtam. Húzkátam, s úgy metétem föl. Ha rosszú szálolom, vágom, akkor kihúzódik az egész szál. És akkor vissza kell stoppolni. Meg lehet csinálni, csak sok munka.

⁵⁹ Danglová O.: 1982, 33.

⁶⁰ A panama alapanyag alkalmazásától kezdve a hímzőfonalat is megváltoztatták, kollektíven lecserélték.

Először besodortam a lábakat. Mikor ez megvót, akkor körüszegnyi.⁶¹ Búzaszemőtik. Van olyan minta, a borsószegemes, ahol annyi szemet köll hagyni, hogy osztható legyen. 6-ot. Egyik felibe így, a másikba is hármat.

DMC fonállal szegtek. Sodorni a gépcérnával szokták. A gépselem se volt jó, mer elkopott a használat során. A perlókával-gyöngyfonállal caknizom. A gárrittal,⁶² borgolócérnával sodrom. És molinóval⁶³ meg körbeszegem. Ezt már mi kombinátuk, hogy így jobban gyütt ki. Nem tudom milyen vót a háború előtt. Rövid tüvel varrtuk. Naggyal nem tudod ezt a vikony két szálat, vagy hármat befogni. Az összes mintát ezzel a tüvel jó varrni.

Ha az egisz megvan, akkor így szípen kinyírnyi az anyagút. (Jakubek Ilona, Izsa)

4.3. KIKÉSZÍTÉS

Az 50-es évek előtt a toledós terítőket eladás előtt nem szabadott kimosni. A mintát jelölő kék színnek jelen kellett lenni, hogy jelezze, a terítő új, és használatlan. A vásárló mosta ki először. Emiatt tiszta kézzel óvatosan szabadott csak hímezni, nehogy bekoszolódjon a termék.

Osztán mikor ki van így nyírva, akkor kimosni. Kifőzni mosóporba, hogy az a kék kimenjen belülle. Kiöblitem. Kikeményítem. A por keményítőbe, mer a folyós az nem jó. Az anyag is vikony, nem tartya a keményítő.

Be van karapóva. Vízzeel beszentőjük. Vízzeel pelenkába csavarjuk. Ezután másnap vízessen megvasaljuk. Fél nap után még nem lehet szípen. Tesztek az asztalra pokrócot. Arra rigi lepedőt. Mindig a vizsájáru, mer a keményítőü megsárgul, megig kicsit. A vasallóval nyomom, a másik kezemmel meg igazítom, húzom. Nem jó a ritka anyag. A legjobb a gyolcs. Úgy is mondták, hogy sifon. Nagyon be kell keményíteni keményítővel. Azelőtt nem vótak ezek a gőzölös vasalók. Akkor egy kicsit nedvesen hagyták. Amikor kimosták, ez összeugrik. Ki köllött szípen húzkeáni, és akkor úgy vasalni. A színéről is meg köll vasalni. De annak ofyannak köll lenni, mind a kártya. Azt nem lehet csak akárbugyan. Nem lehet utána feltekerni, összehajtani. Fél napot kell várni. (Jakubek Ilona, Izsa)

Cipóst madaron varrták. Kis kockákat kivágnak. Egy szálat szabályos kockára kibúznak. Ebbe a kockába hátulról belevarrják a kis kockát azsúr öltéssel. Amikor már kész, akkor ök a cipósat nem drukkóják, hanem körölte így a csillagot kivágiák. Ahogy körölte így van 5 kocka, kettő, vagy csak egy kocka a hárombul. És akkor az lesz a cipó, amit alá varrtak. Ezt a két hábori között varrták. Ha nagyobb csillag csináltak, akkor beszödték. Vót olyan, hogy a közepén hlyk, és ezek a cipók egymás mellé vótak rakva. A szálat vissza köll húzni, és akkor elvágni, hogy ne lójon belülle. (Szabó Terézia, Szentpéter)

5. Lokális jellegzetességek öt vizsgált településen

Kelet-Kisalföldön a 20. század elején gyorsan polgárosult a viselet. Többek között Érsekújvár, Komárom környékén elhelyezkedő települések lakói is ezüstgombokkal, aranyzsinórokkal, menetláncsal, selyem- és bársonyanyagokkal ékesí-

⁶¹ A szegés lapos öltéssel készül.

⁶² A fonal összetétele 100% gyapjú.

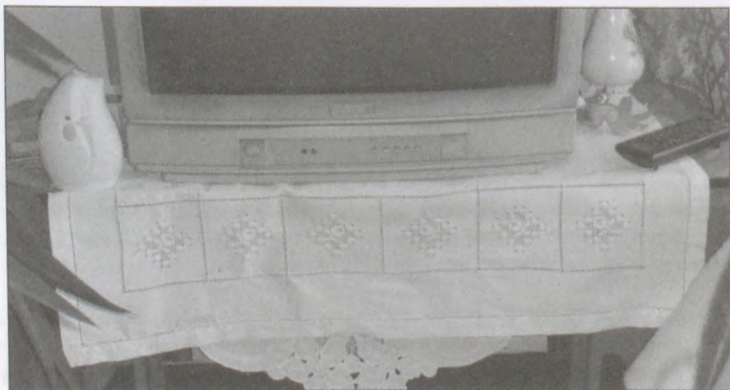
⁶³ Osztott fonal néven ismert Magyarországon.

tették öltözetüket. Martos, Izsa, Szentpéter, Hetény, Madar ünnepi viselete egyre módosabbá válik.⁶⁴ Kósa László a Léva, Érsekújvár, Esztergom és Komárom közötti nagyobb területet népművészetében hasonlónak találja:

Martoson a komáromi asztalosság kisugárzásában a viselethez színben, hangulatban hasonló festett bútorokkal, textilekkel, szerényebb motívumvilágú hímzéssel berendezett lakásbelső is kialakult [...] mégis a bútorzatában megfigyelhető a népi, kismesesi és városi elemek keveredése.⁶⁵

5.1. IZSA

Az izsai asszonyok között még jelenleg is él a toledó hagyománya. Szabadidejükben szívesen készítik a terítőket. A jelenleg még megtalálható tudással rendelkező nyugdíjas korosztály a családtagok számára alkotott: pólyavánkos, asztalterítő karácsonyra, ajándék az orvosnak, illetve nővérkének, valamint eladásra is dolgozott. Mára egyetlen izsai sem árusítja hímzéseit. Az izsai terítők nagy népszerűségnek örvendenek a népművészeti kiállításokon.

16. kép: Cipós terítő, 20. század végén készült Hetényen.

De má így kiállításokra Pestre is vittek az izsaiú. Pozsonyba is. Ezeket a régi mintákat. (Jakubek Ilona, Izsa)

Az izsai hímzők nem tulajdonítanak esztétikai különbséget a Hetény környéki települések toledójában. Az etnikai, vallási és vagyoni rétegzettség sem jelent differenciát a kézimunkák között. A drukkolást a pati Piroska néni végezte a szocializmus idejében. Az izsai Ibolya néni a Dinnye sorról is drukkolt. Ezért a tevékenységért fizetni kellett. A mintakincset átvették az újságokból, vagy készen megvásárolták a szatócsboltokban, aztán átterveztek és a saját ízlésükhöz alakították.

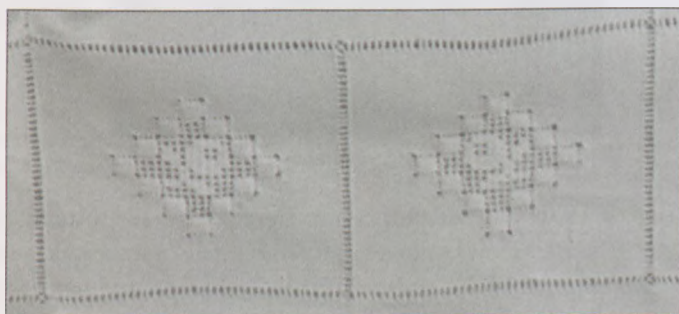
⁶⁴ Kósa L.: 1991, 240.

⁶⁵ Kósa L.: 1991, 240.

A hímzés közös izsai történetük meghatározó momentuma. Az Izsai konszenzus szerint a toledó már 200 éves hagyománynak örvend legalább a településen és nagyon rosszaknak, hogy a hetényiek kisajátították magunknak. Bár ez az állítás szájhagyomány útján terjed, ők mégis úgy tartják, Izsán kezdődött a toledó története.

5.2. HETÉNY

Lokális hímzésének történetéről a tanulmány számos helyen említést tesz. Mivel ez a település virágoztatta fel a toledó kereskedelmét, „*hetényi hímzésként*” nevet is adott neki. A helyi iskola is tudatosan hirdeti települése történetének ezt a momentumát. Egyediségében vizsgálva csak ezen a településen és Madaron alkalmazzák a cipós díszítővarrást a toledó hímzésben. Egy textílnegyzetet az anyag alá applikálnak, és a varrásával domború felületet képeznek. Egyedül Hetényen talált a szerző olyan személyt kutatása során, aki jelenleg is aktívan árúsítja toledós hímzéseit.⁶⁶

17. kép: Cipós terítő fotójának (16. kép) metszete, 20. század végén készült Hetényen.

5.3. SZENTPÉTER

A kutatás során előkerült egy bőrönd papír alapú mintáktól túlcsondulva. Egy-egy száz év körüli minták sarkán látható a Bazár c. folyóirat mintakönyve,⁶⁷ valamint néhány korabeli iparművész, tervező pecsétje is.⁶⁸ (18. kép)

A sablonok digitalizálásakor, rögzítésekor azt vettem észre, hogy a nagyobb méretű papírminták használtabbak voltak,⁶⁹ míg a kisebbeket inkább egy-egy

⁶⁶ Henciné Vlacsek Sándorné, született 1944. Hetény.

⁶⁷ Fehérhímzés 1915.

⁶⁸ Lásd 2.2. fejezetben.

gyümölcs, illetve virág motívum sokszoros drukkolása vette igénybe. Ez azt is jelenthette, hogy a háború alatt és előtt, inkább a nagyobb terítőket varrták a felsőbb társadalmi rétegnek,⁷⁰ utána készítették a kisebb méretű tárgy típusokat. Ezeken már a kisebb motívum is megállta a helyét. A mintákhoz újságokból és a galantériákból is hozzá lehetett jutni.

18. kép: Szentpéteri mintagyűjtemény a 20. század elejéről.

Szabó Terézia 1938-ban született Szentpéteren. Az ő élettörténetén és narratíváján keresztül szeretném felvázolni a szentpéteri toledó varrásának történetét:

Édesanyja (született 1913), egész életében hímzéssel tudott csak pénzt keresni. Már 11 éves korában megvásárolták az általa hímzett zsebkendőket. 1919–20 környékén kúriaszerű épületben volt a kézimunka-iskola. Amikor már tudott varrni, az iskolából oda mentek kézimunkázni. Ott volt egy súlyosan testi fogyatékos, mozgáskorlátozott hölgy, Adél, aki megtanította őket a toledó hímzésére.

Az Adél Komáromból került ki Szentpéterre. Anyukám szokta mesélni, hogy ki közéjük nem ment soha, mert beteg volt. Gerincorvadása volt. Egy korzet tartotta meg a hátát, mert különben összehajlott volna. Egy ilyen ablak volt közöttük. És amögül adta ki a mintákat. Ha valamit nem tudtak, kérdeztek, úgy mutatta meg nekik. Volt az a néni az Adélnál, aki a hibákat javította: Czudró Mária néni. Ohyan egyetlenesen tudott hímezni, mint a gép. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Bálint Ignác, közismert nevén: Náci 1913-ban született. Adél a szárnyai alá vette.

⁶⁹ Több drukkoláshoz szükséges kékítő por borította őket.

⁷⁰ Az arisztokraták bútorai nagyobb méretűek voltak, mint a paraszti lakáskultúrában fellelhetőek.

Maga mellé vette, mer azt mondta, hogy az lesz a kenyere. Mer másképp nem tudott volna pénzt keresni. Megtanította a kézimunka készítésére. Ő osztán széles környéken drukkkót. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Megtanította varrni, és mintát lyukasztani, drukkolni. Ezután ő is a varrodában dolgozott. Elkezdte rajzolni a toledós motívumokat. Szintén beteg volt. Nagyon alacsony, rendkívül görbe hátú férfi volt. A földművelésből nem tudott volna megélni. Soha nem házasodott meg. Tudása és pontosan elvégzett munkája miatt azonban a közösség megbecsült tagjává vált. Nem keresett sok pénzt, azonban rengeteg munkája volt. Ekkor Szentpéteren a legtöbb asszony hímzéssel töltötte szabadidejét. Sokan eladásra is hímeztek a szocializmus ideje alatt, egészen napjainkig. Náci a richellieu-t is tudta drukkolni, azonban mintáinak többsége az első világháborút megelőző időkből származott.

Hatalmas szekerény vastag kötegekekkel tele. Az mind toledó vót, meg richellieu, madeira. (Szabó Terézia, Szentpéter)

A szocializmus ideje alatt egyedül drukkolta a mintákat a szentpéterieknek és környékének. Halála után (1960-as évek) Varga Mária nevű sógornője vette át munkáját, de nem tudott olyan pontosan dolgozni, mint elődje.

Szabó Terézia 1959-ben házasságot kötött, és Perbetére költözött.

Úgy tanultam, hogy rájöttem. Csináltam kézimunkakört a faluban. Először megtanítam én, aztán megmutattam másoknak is. Édesanyám má akkor nem hímezett. Én ötöle nagyon nehezen tanultam, mer bal kezem volt. (Szabó Terézia, Szentpéter)

Szakkörében a hímző tagok a modernizációval párhuzamosan kézimunka újságokból választották ki a mintarajzokat. Terézia a szentpéterei Náci mintáit dolgozta ki. A közösség különlegességként tekintett rá, hiszen barátói már nem tudták hímezni a toledót. Terézia máig tervezi a folyamatban lévő terítők befejezését. Számos kiállításon vett részt, köztük Komáromban is. Perbete után következő lakhelye Gúta, ahol a népművészeti tábor gondolatának és megvalósításának főszervezője volt. Jelenleg Komáromban él, alkot és tanít, a saját komáromi környezetében terjeszti a hímzés történetét és tudását. Az utóbbi évtizedekben a messzi tájegységek technikáit is elsajátította.

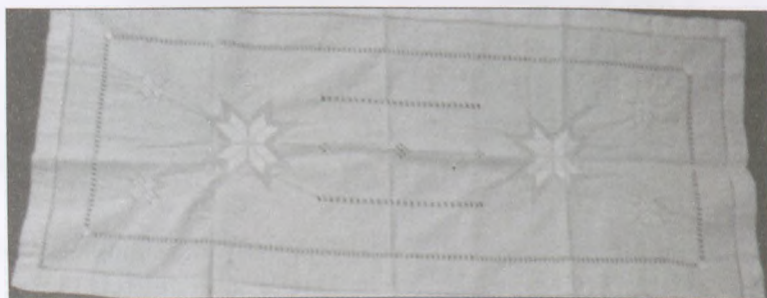
Szentpéteren máig készítik a toledót. Legjelentősebb és legrégebbi szentpéterei toledós textíliák a háború idején elhunyt izraelita boltos hagyatékából származnak. (Melléklet: 29–30. kép.) A római katolikus templom, és a helyi gyűjtemény is őrzi, valamint rendszeresen kiállítja a jelenleg egy évszázados alkotásokat.

5.4. MADAR

Szatmári Rebeka 1924-ben született Madaron. Tíz éves kora óta varrott élete végéig. Lány korában tevékenykedett a legtöbbet, mert új ruhára költhette a varrásból keresett pénzt. Főként télen varrott. Akkor is, ha épen nem volt megrendelés. Élete végéig eladásra és gyermekei számára hímzett, leghíresebb alkotóként községében.

Rebeka lány korában esténként mindig másik háznál gyűltek össze, és együtt hímezték. Petróleumlámpával világítottak.

A rendszerváltás után sok terítőt készített ajándékba a rokonoknak. Lánya örzi az egykori hímző specialista örökségét, és ő hagyományozza tovább az utódoknak. Csak karácsonykor díszíti vele otthonát. Véleménye szerint a toledó vásalása sokkal nehezebb, mint az otthon lévő bármelyik más textilké. Többletmunkát jelent a kikészítése, ezért átgondolja, hogy hány alkalommal tegye meg, valamint túl értékesnek tartja, és félti attól, hogy otthonában megsérüljenek a terítői. „Életrajzi reliktumként”⁷¹ tekint rájuk, és soha nem adná el őket.

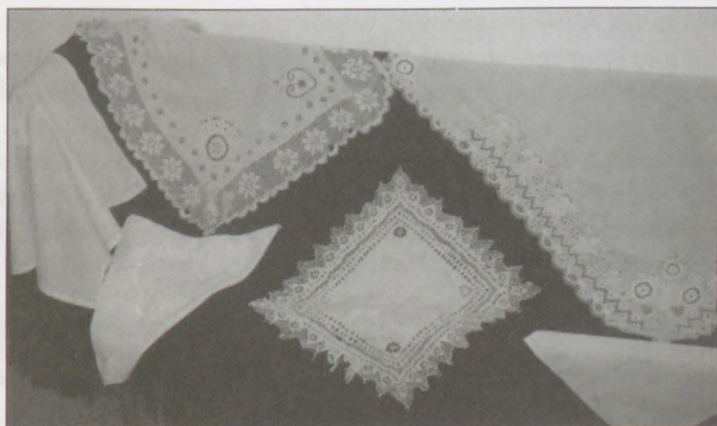
19. kép: Terítő, Madaron készült a 20. század második felében.

A madari munkákat a cseh kereskedők egészen még Németországban is árulták a gazdag családoknak. A madari minták álltak legközelebb az aszúrozás-hoz, hiszen beleszóttek a varrásba. A mintát nem rajzolták elő, nem drukolták a kék festékekkel. Szálszámolással alakították ki a díszítményt. Madaron a *macskanyom*, *búzaszemmel* a szélén mintát alkalmazták a leggyakrabban. Hetényen kívül itt készítették még a *cipós* eljárást is. A növényi ornamentikák mellett szerepelnek a törökös csillag jellegű díszítmények is a repertoárban. A vizsgált területek közül mindez Madarra jellemző leginkább. (19. kép) A madari köztudatban sem maradt meg a baranyai hímzőiskola léte.

⁷¹ Lene O.–Lykke I. P.: 2004, 33. tanulmány ír a közeli elhunytat szimbolizáló tárgyak kultúrájáról.

5.5. PERBETE

A toledó a folklórban a komatál küldésénél is helyet kapott, hiszen az asszonyok a terítőbe csomagolták a fánkot, amelyet a gyermekágyas asszonynak vittek. A tisztaszobában a vánkosok és az asztalterítő volt hímmzett. Azsúros terítőt a 20. század elején csak húsvétkor és karácsonykor használtak. Ekkor még nem ismerték a toledót. A források nem említik, hogy Perbetén lett volna hímmzőiskola, mégis a második világháború alatt és előtt a helyiek aktívan varrták a toledót a kereskedők számára. Az alapanyagot a helyi zsidó pamukos boltból vásárolták. A hímmző tevékenység azért volt fontos, mert a férfiak a háborúban voltak, és az otthon maradt család egyetlen bevételét adta. Perbetén csak a legszegényebbek varrtak.

20. kép: Perbetei Gyűjtemény kiállításának részlete.

2008-ban Szabó Edit és Jakab Ferencné (lánykori néven Zsidek Katalin) tanítónők átvették az egykori katolikus iskola teljes földszintjének felújított osztálytermeit. Ez egyházi tulajdonban lévő építmény használatának a joga egy lokális néprajzi gyűjtemény elhelyezése céljából ruházódott a Perbetei Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola oktatóira. Szorgos munkájukkal évtizedeken keresztül gyűjtötték össze a faluban az egykori gazdálkodásához szükséges eszközöket, valamint levelezéseket, fotókat, textileket, melyek tartalmaznak toledó mintásokat is. Az építmény rendszeresen megnyitják a látogatók előtt, ami a gyűjtemény folyamatos gyarapodásához vezet. Az alapítók igyekeznek a megfelelő dokumentációt kialakítani. A főként 20. század első évtizedeiből származó tárgyi emlékek jelenleg szakmai leltározásra várnak. Remélhetőleg a helyi gyűjtemény minél több támogatásban részesül majd, hogy adottak legyenek az alkalmas műtárgyvédelmi feltételek. (20. kép)

6. A pesti kultúra ráhatása a népi hímzésekre 1896–1945 között

A nemesi, polgári kultúra korai évszázadaiban is találunk olyan textileket, amelyek hasonlóságot mutatnak a vizsgált toledóval. A Magyar Nemzeti Múzeum 16. századi párnahéj műtárgyai között található egy vontarany és hófehér virágos, selyemmel rózsásan varrott, áttört hímzésű vánkoshéj.⁷² A hímzőeljárások tovább hagyományozódtak az egymást követő stílusirányzatokra.

A díszítőművészet új elemekkel gazdagodott és technikailag átalakult az elmúlt századokban. A 20. század eleji gondolkodásban jelen volt a rácsodálkozás a népművészet évszázados alkotásaira. A kulturális specificitások, differenciáltság, valamint a hasonlóságok vonzóvá tették a falvakban fellelhető textil kincseket. A kultikus tárgyakon megjelenő motívumok, valamint a nemzeti jelképek identitást teremtő kapcsolatot jelentettek a nagyvárosokban élő polgárosult lakosságban. A népi és a nemzeti kultúra is folyamatos átalakuláson ment át a világháború előtti időszakban.

A polgárosodás a Kárpát-medence más néprajzi csoportjaihoz képest idejekorán, már a 19. század utolsó harmadában megtörtént. A szegényebb társadalmi réteg kulturális vonzata értékke alakult. A népi kultúra beintegrálódott a kapitalizmusba.

Ha tehetném, a XX. századot én az ethnographia, azaz a néprajz századának nyilvánítanám Magyarországon. Ugyanis miközben végérvényesen eltűnt e században az istváni államunktól ezer éve változatlan hagyományú nép, a magyarság legjavának képviselői menteni próbálták e hagyományokat, felismerve az irás lehetőségét.⁷³

A városi divatlapok a vizsgált terület alkotóihoz is eljutottak. A helyi gyűjtemények (perbetei, szentpéteri) számos folyóiratot őriznek a 20. század elejéről és közepéről. A bennük található világról szóló tudásanyag jó része folklorizálódott. Az újságok rovataiban féltésre és értékmentésre toborozták a városi olvasókat, mely munkára ösztönözte a vidéki lakosságot. A következő folyóiratok⁷⁴ a pesti hölgyeknek ajánlják az elegáns fehér színű terítőket, hogy ízlésessé tudják tenni vendéglátás alkalmával az asztal látványát:

Bazár: 1910-es évfolyam.

Háztartás: 1896-os évfolyam.

Magyar Lányok: 1909-es évfolyam.

Magyar Úriasszonyok Közlönye: 1925-ös évfolyam.

⁷² V. Ember M.: 1980, 26.

⁷³ Makoldi Sné.: 2003, 7.

⁷⁴ A folyóiratok szakirodalom 20. század elejei folyóiratok címszó alatt szerepelnek.

Magyar Úriasszonyok Lapja: 1926-os évfolyam.

Muskáti. Magyar Kézimunkaujság: 1936-os és 1937-es évfolyam.⁷⁵

Pesti Hölgy-Divatlap: 1864-es évfolyam.

Ezek az újságok közölték az angol madeira és richellieu mintás terítők részkarcait. Bemutatták többek között a Zala megyei fehérhímezéseket, a kor divatos recemunkáit, a monogrammintákat. A folyóiratok egyes oldalai eljutottak a Komárom környéki asszonyokhoz. Egy-egy fellelt mintagyűjtemény tartalmazza a háború előtti és környéki pesti, bécsi, sőt prágai újságlapokat is. Mintáikat átvették a helyi tervezők és hímezők. A leginkább e tekintetben forrásnak számító anyag a Bazár című folyóirat megrendelhető mintái voltak. Az átvétel másolás szintjének feleltethető meg.

6.1. FEHÉRHÍMZÉS A LAKÁSKULTÚRÁBAN, TÁRSADALMI KONSZENZUSOK

*Az áttört szálhúzásos hímezések némelyike a legaprólékosabb faragvány hatását kelti [...]*⁷⁶

A polgári kultúrából érkező megrendelések globális hatása erősen érvényesült a toledó motívumvilágában, hiszen a kivitelezése statikus volt, ellentétben a mintázásával. Ez a hímezésfajta a legkacskaringósabb indák ábrázolását is lehetővé tudta tenni.

A tárgyak időben elhatárolhatóak egymástól:

- háború előtti 12 személyes abroszok és szalvéták,
- a második világháborút és környezetét kitevő asztalterítők, jegykendők,
- a szocializmus idejére tehető terítéshez szükséges textilek, újszülött gyermekhez tartozó textilek,
- a rendszerváltás utáni kulturális örökségként őrzött emlékek, valamint a jelenkori nosztalgikus varrás termékei.

A következő muzeológiai struktúrák is érvényesek:

- kultikus és egyházi tárgyak: oltárterítő, miseruha, kendők,
- szubjektív teret és társadalmi időt kifejező tárgyak: jegykendő, pólyavánkos, keresztelőpaplan, blúz, kombinét, menyecsketánc pergető köténye,

⁷⁵ A Magyar Iparművészet Házipari melléklete.

⁷⁶ V. Ember M.: 1980, 19.

- reprezentatív és kulturális teret kifejező textilek: asztal elegáns terítéséhez szükséges abroszok, szalvéták, milliők, családi fotók és televízió alatti textíliák.

A feltüntetett csoportosítás határai egyes daraboknál összemosódnak, a tárgyak szemlélésekor és a felhasználóik narratívái alapján viszont alapvetően elkülönülnek egymástól.

21. kép: Hetényi terítő. A 20. század végén készült.

7. A polgárosult életforma hatása a toledóra a szocializmus időszakától napjainkig

Egészen idáig nem volt világos, hogy vajon a politikai változások hatottak-e az emberek belső mentalitására (ideológiájára), s ez kifejeződik-e otthonaik kialakításában. Milyen jegyek és értékek örződtek meg, és milyen újításokat vezettek be? Ebben az értelemben pontosan mik azok a polgári értékek?⁷⁷

Bo Lönnqvist kérdéseit vélem a legaktuálisabbnak feltenni a tanulmány utolsó fejezetében. A politikai, társadalmi és a gazdasági változások a divatot és a kézműves termékek alkalmazásának szokásait is alapjaiban megváltoztatták.

7.1. A „KIVETKÖZÉS” ÉS AZ ÚJ TÁRGYTÍPUSOK MEGJELENÉSE

A 19. század második felében Komárom környékén kifejlődött hímzett népviselet csak szerényen érvényesült az öltözéken. A gyári anyagokat gépcsipkével és díszes szalagokkal ékesítették, ami a felgyorsult polgárosuláshoz való alkalmazkodási törekvést igazolja.⁷⁸ Az első világháború idejéig könnyebb volt az

⁷⁷ Bo L.: 2004, 122.

⁷⁸ Štastná I.: é. n., 9.

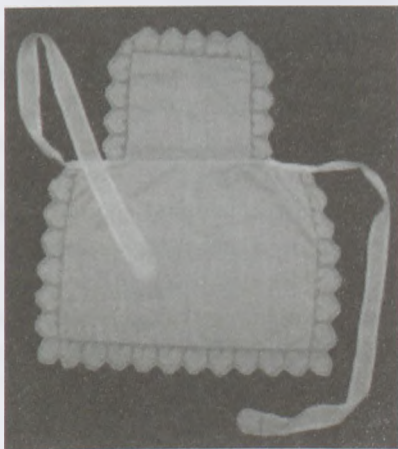
anyagbeszerzés, a trianoni határok meghúzása után azonban egyre nehezebbé vált a különböző anyagfajták megvétele.⁷⁹ A helyi szatócsboltban kaphatóak voltak a megfelelő cérnák, és a sifon is, azonban drágának számítottak. Ez azt eredményezte, hogy a viszonteladók már készen hozták a sifonra drukolt mintát, és így a varróasszonyoknak nem volt szükségük önálló befektetésre, vásárlásra.

A 60-as évekbe átam neki rendesen varrni. Blúzokot is. Eladtam, megvették. Má mostan nem kereskedők vették meg, hanem az emberek saját részükre. Már mikor a jrd-be kellett járni, akkor má nem köllött minden lánynak tudni hímezni. A lányomnak is varrtam izsai parasztrubát. Egy napot átam sorba gyócsi. A viselet Izsan nem hímzett. (Jakubek Ilona, Izsa)

A saját környezetükben, illetve szlovákiai hagyományőrző kereskedők körében értékesítették munkáikat.

A perbeteiek is számos lakodalmas kötényt hímeztek, amit az ételt tálaló lányok viseltek. Még az 1990-es években is sikknek számított, ha a menyasszony számára hímezett egy idős hölgy a faluból kötényt a menyecske táncához. Ezek a kötényméreték már nem igazodnak a 20. század első felében viselt megfelelőikhez. Státuszt jelző és díszítő funkcióval rendelkeztek a korábbi „dologra” használt elődjükhöz képest.

A lakodalmas kötényhez hasonlóan a hímezett pólyavánkos, a gyermekpárna és a takaró új megjelenési teret kapott. Ezeket a textíliákat tudták az alkotók leginkább eladni a saját környezetükben. Személyes tárgyak, mégis különleges ünnepeken alkalmazott reprezentatív státuszú tárgyak voltak, amelyek később az emlékezés tárgyaivá⁸⁰ alakultak. (22. kép)

22. kép: Lakodalmas kötény, az 1970-es években készült Perbetén.

7.2. SZAKKÖRÖK: LOKÁLIS HÍMZŐKIÁLLÍTÁSOK FEJLŐDÉSE

A terepkutatás falvaiban zajló szakkörök jelenlegi tagjai idős asszonyok. A szakkör önszerveződéssel jött létre. A hímezőkör tagjai a termékeket a funkcionális igényeihez tervezik, és alkotják. Munkájukat a folyamatosság jellemzi. Sza-

⁷⁹ Fülemile Á.–Stefany J.: 1993, 84–94.

⁸⁰ Lene O.–Lykke L. P.: 2004, 28.

badidejüket szívesen töltik folyamatos hímezgetéssel. A lokális, járási és kerületi népművészeti kiállítások lendületet adnak a munkához. Megjelenési lehetőségeik többek között a kézimunka-kiállítások is, ahol több típusú kézműves terméket is kiállítanak. A hímezések mellett a kötött, varrott, szövött dekorációs tárgyak is a demonstrálás tárgyai. A Csemadok⁸¹ szervezete évtizedek óta nyitott a kézimunkák bemutatása tekintetében.

Jelenleg a helyi hímező asszonyok reprezentálják az előző generációk szaktudását. Kulcsfontosságúak a generációs tudás tovább örökítésében. Ők azok, akik a fehérhímzés látványának körülményével fejlesztik a nézők észlelését.

A közvetítés módja nagyon fontos. Ahhoz, hogy tisztán tudják újraalkotni a helyi tájspecifikus fehérhímzést, szükség lenne olyan szakkörvezetőre, aki a hagyomány fontosságát kihangsúlyozza. Valamint szükség lenne a lokális szerkesztés típusainak az újragondolására, a megegyezés alapú kánon létrehozására. Véleményem szerint értékesebb lenne az ilyen típusú hímezés demonstrálása, mint a divatos kézimunkaújságokból más tájegységek motívumainak a hímezése. A néprajzi szaktudással rendelkező mesterek fejlesztő tevékenységének következménye a kiállításokon megszerezhető sikerélmény megszerzése, ami nem csupán az esztétikusságból, hanem e módon az autentikusságból eredhetne. A néprajzi eredetiség szándéka megmutatkoznak a vizsgált falvakban hímezői és kiállítói között.

A Hevesi, Recski Alkotóközösség is vagdalásos fehérhímzésekben állítja ki rendszeresen munkáit az országos népművészeti rendezvényeken és versenyeken. Báder Miklósné tanulmányában arról ír, hogy a helyi alkotóközösség mekkora szereppel bír a hagyományörzésben.⁸²

A perbetei hímezőszakkört Szabó Terézia indította el. Ez ő emlékeinek fellelvenítése következik.

Összeültünk minden héten. Ha valakinek születésnapja volt, akkor az hozott valamit. Ha valaki nem jött, azt már hiányoltuk. Azok voltak a legszebb évek. A Dorkából is rengeteget hímeztek. A szövöttekbe voltak kiállításaink. Aztán, mikor elműt a faluban a szándarabozás időszaka, akkor csinátuk a kézimunka kiállítást. Az első kiállításon közel ezer darab volt. De ott nem adtunk úgy a küllemre, hogy egyforma, vagy csak cémával. A második kiállításon csinátunk sarkat kötött holmiból, de csinátunk egyet fehér hímezésekből is. Ez még akkor volt, amikor kályhával fűtöttek a kultúrházban a 60-as évek közepén. Amikor bevezették a központi fűtést, akkor még a kályhára is terítő volt terítve. A szakkörbe úgy kerültek a minták, hogy újságból kirajzoltuk. Egymásérű indigóval lerajzogatuk. Én Szentpéterről örököltem a mintát. Szentpéterről a cipőst tanultam. (Szabó Terézia, Szentpéter)

A perbetei hímezőszakkör jelenleg is aktívan működik. Tagjai nyugdíjas korú asszonyok. Továbbra is rendszeresen kiállítják munkáikat a kultúrházban. Talál-

⁸¹ CSEMADOK szervezetének célja: *„A Szövetség szervezi a szlovákiai magyarság közművelődését és védi érdekeit, fejleszti a szlovákiai magyarság anyanyelvi kultúráját, ápolja [...]”*

⁸² Báder M.: 2004, 463.

kozóik az összetartozás érzését, nosztalgikus emlékezést és lokális identitásuk átélését jelenti számukra. (21. kép)

7.3. A HÍMZÉS MINT TANANYAG A FALUSI ISKOLÁBAN

A népi hímzések intézményesült oktatásának évszázados hagyományával számolhatunk. Folklorizmus szintjén unikumként napjainkban is előkerül. Nem egyszerű tevékenységről van szó, hiszen esztétikai tudást, kreativitást és ügyességet igényel. Azonban, ahogy a történelem is bizonyítja, az alapfokú oktatásban résztvevő tanuló már alkalmas arra, hogy szépet alkosson.

23. kép: Varrott mintacsík a Perbetei Gyűjteményből. 1931-ben készült.

23. kép: Varrott mintacsík a Perbetei Gyűjteményből. 1931-ben készült.

A magyar kormány a 19. század végén a hazai háziipar fellendítése céljából háziipari egyleteket hoztak létre, melyekért a vármegei iparfejlesztő bizottságok feleltek. Azon térségek számára, melyek működő hagyománnyal rendelkeztek, házitanítókat rendeltek ki a felnőttek oktatása céljából. Számos falusi iskola felvállalta a kézművesség terjesztését, a háziipari, illetve ipari oktatás céljából pedig középfokú tanintézményeket hoztak létre.⁸³ Ez a hivatalos okta-

Az iskolába is tanították a hímzést a 40-es, 50-es éveke. Egyszerű kötnyt kellett kibímeznünk. Pelenkaöltéssel körbe köllött szegnünk. Piros, fehér, zöld volt. Egyszerű öltéssel piros virágok. A nevet köllött belevarrni. (Jakubek Ilona, Izsza)

Perbetén szintén kötelező volt a második világháborúig a hímzés oktatása és tanulása. A falvédők varrása mellett (23. kép) a lányok mintacsíkokat hímeztek az iskolában. Ehhez hasonló mintakendőkkel járták a vásárokat, hogy magukat reklámozzák. A megrendelő a mintacsík kiválasztásával jelezte, hogy milyen terítőt szeretne.⁸⁴ Jelenleg a Perbetei Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola szakkörön tanítja a gyerekeknek a népi hímzéseket.

⁸³ N. Szabó M.: 2008, 326.

⁸⁴ Gaálóvá Idával történő konzultáció során hangzott el az információ.

A hetényi általános iskola oktatja tanulóit a toledó hímzésre. Évente szervez kiállításokat a gyerekeknek, hogy lássák a mércét, és bővüljön a speciális képi világuk ezekkel a textilekkel kapcsolatban. Az iskola versenyeken szerepelteti a tanulók által településének történeti kiválóságát,⁸⁵ valamint a honlapján is feltünteti a toledó hímzés történetét.⁸⁶

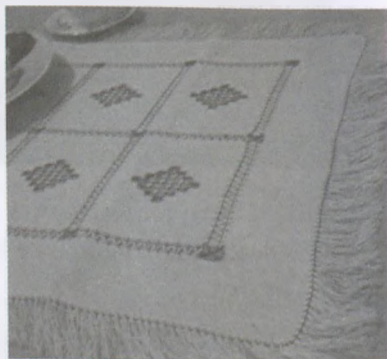
7.4. PANAMA TERÍTŐK

A második világháború után megváltoztak a faluban élő emberek mindennapjai. Vele együtt a piaci igény is. Elhalványult a nagy hímzett terítő divatja. Nem sokkal később megjelent a panama a boltokban. Szerkezete miatt könnyebb volt a megmunkálása. Az új alapanyagra már színes fonalakkal is varrtak. Sok esetben az alapanyag színéül sem a fehérét választották a hímzők.⁸⁷

1965-től lehetett kapni a boltokban, 70-es évektől kezdték varrni a panamát. Azt már színesre is varrták. Vajszínűre, feketeire, minden színre. Gyakoribb a mindennapos használatban. Míg a fehér hímzést ünnepnap vették elő a varróasszonyok. A polcra kerek, vagy négyzet alakú, televízió alá 1x1 négyzetméter eset helyezték, valamint a dohányzó asztalt terítették le futóval. (Jakubek Ilon, Izsa)

Az asszonyok „súpravákat” varrtak.⁸⁸ 1,60 m hosszú, 80 cm széles anyagot vásároltak. Ezt kettévágták. Az egyiket terítőnek hímezték, a másikat további két egyenlő részre vágták, és terítőnek varrták ki. Összesomogolva árusították.⁸⁹

A 20. század második felében készült panama alapú toledós textiliákat nem féltették úgy, mint a gyolcs, fehérhímzésű eredetijét. Hétköznapi is kikerültek az asztalra. Leggyakrabban ma is a család televíziója alatt foglalnak helyet. (16. kép) Díszítményeikből kiszorulnak a reneszánsz eredetű virágmotívumok. A geometrikus csillagokkal és négyzetekkel mintázzák őket. (24. kép)

24. kép: Panama terítő, a 20. század végén készült Izsan.

⁸⁵ Rancsó Dorottya, Androvics Franciska, 2011/2012, 7 helytörténeti dolgozata.

⁸⁶ Tarczy Lajos Alapiskola, Hetény hivatalos honlapja: <http://zstarczy.edupage.org/text56/>

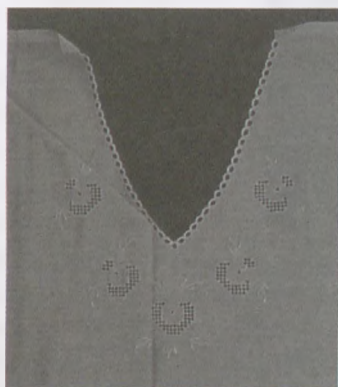
⁸⁷ Gaálóvá I.: 2009, 127.

⁸⁸ Szlovák eredetű jövevényszó. Készletet jelent.

⁸⁹ Štastná I.: 1982, 111.

7.5. BLÚZOK DÍSZÍTÉSE TOLEDÓVAL

A blúzokat az 1960-as évek előtt kezdték varrni. A tervező felhasználhatta saját kreativitását. Már nem volt kötött lokális hagyomány, amely életkor vagy vallás szerint szabályozta volna, hogy ki milyen darabot viselhet. A blúz elkészítéskor sem ragaszkodtak a fehér színhez, azonban jellemző maradt a „színre színrel” varrás. A falusi asszonyok, lányok maguk hímezték a nyaki részre a toledós mintát. Kiválasztották azt a szabást, amely leginkább megfelelt ízlésüknek, idomult az alkatakhoz. Ezután helyi varrónő, vagy ügyesebb hozzátartozó elkészítette a ruhadarabot. (25–28. kép)

25. kép: Blúz első része előkészítve a varrás-hoz 1980-as évek Szentpéter.

26. kép: Szentpéteri blúz. Viselője 50-60 éves korban hordta az 1970-es évektől.

27. kép: Az izsai nyugdíjas korosztály ünnepi viselete az 1970-es évektől.

A Varga Mari osztán kitalálta, hogy blúzokba vót belerakva. Ezután kocsitakarókra hasznáták ezt. Toledónak díszeként laposhímzést raktak rá. Nagyon szépek vótak. A gallérjukat is hímezték. Ingujj, ingváll vót hímezve a viseleten. Pruszlik vót, és abból csak az ingváll és a nyak látszott ki. Azokat madeirával és toledóval díszítették. Több korosztály is viselte. (Szabó Terézia, Szentpéter)

A 60-as évekre átam neki rendessen varrni. Blúzokot is. Eladtam, megvették. Má mostan nem kereskedők vették meg, hanem az emberek saját rászűkre. Pestre és Pozsonyba először fehéret, később ide színes anyagokból a varrónő varrta. Kis tulipános volt. Vót olyan belebujós is. Mindegyik korosztály hordta. A gyerekek is. (Jakubek Ilona, Izsa)

28. kép: Szabó Terézia toledós blúzban, Szentpéter 1970-es években készült a blúz, de 1950-es években már hordták ezt az öltözképzést.

7.6. ÖRÖKÍTÉS A CSALÁDBAN

A hímző adatközlőim azt mondták, hogy a fiúunokák esetében azok feleségeinek, menyasszonyainak ajándékozzák, vagy azok édesanyjának. Többek véleménye szerint sokkal nehezebb a fiúkra értéként örökíteni a fehérhímzéseket. Ezáltal kisebb kerülővel a családban maradhatnak ezek a kincsek. Más esetekben pedig a fiúk azok, akik tovább őrzik a hagyományt.

A toledóval hímzett terítők nagy ünnepen kerülnek ki a polcokra. Minél régebbi egy-egy kézzel készített terítő, annál értékesebb a leszármazottak számára. Eszmei értéke van az örökségnek. Ézelmi kötődés alakul ki a tárgyak iránt, mivel a családi történetüket képviselik. Az emlékezés során a tárgyak életre keltik a család múltját. Terítők számukra a múltjuk reprezentációja, ezért a jelentés az identitásukkal van összefüggésben. (29. kép)

Varrtam nagy terítőt is ebildő asztra valót is. De má most nem. Kirtik tőlem: „majd varrsz magadnak” de nem. Má most jó lesz az unokáknak. (Jakubek Ilona, Izsa)

Nem adtam el a mintákat, mer Agi unokám ügyessen varr. Neki még jó lesz. Vótak itt a múzeumtól. Ezer eurót adtak vóna írta. (Szabó Terézia, Szentpéter)

8. Összegzés

Tanulmányomban igyekeztem bemutatni a toledó hímzés történetét. A kutatás legértékesebb momentuma az volt, hogy a hímző falusi életmódja és az alkotás alkalmainak kultúrköre földrajzilag eltért a polgári használat kultúrájától. Ez szembe helyezkedik a magyar néprajztudomány által kijelölt háziipar⁹⁰ fogalmával, valamint olyan magasságba emeli a toledót, mint ahol a kalocsai, matyó és kalotaszegi hímzések szerepelnek a 19–20. század fordulóján. Abban viszont elkülönül tőlük, hogy az említett hímzések hagyományukból építkezve váltak ismertté, ezalatt a toledó a polgári kultúra és magas művészet áttranszformálásából építkezett és idomult a nagyvárosok lakáskultúrájának szerves részévé.

A hímzés teljes története arra utal, hogy a toledó nem illeszkedik be egyértelműen népi hímzés fogalomkörébe. Egy adott tájegység teljes területén ismert volt. Tudása hagyományozódott. A fennmaradás feltételeihez hozzájárult. Ezzel szemben az adott terület mindinkább a polgári életforma létrehozására törekedett. A hímzés mintakincse konstruált volt, és a kutatás területén csupán áttranszformálódott. Az adott közeg *rétegművészetében*⁹¹ a Hetény és környéki földművelő társadalom asszonyai szerepeltek alkotóként. A fogyasztók a városi polgárok, és nemesek voltak, akik nagyméretű bútoraik lefedésére alkalmazták a textíliákat. A szocializmus idején a már terméknek számító kézimunkák arányai megváltoztak. Ismét kisebb méretben varrták az asszonyok a terítőket. A terjesztést a kereskedők és az alkotók maguk is létrehozták. A környezetükben hímezni nem tudó embereknek is árusítottak. Már nem csak a legszegényebb társadalmi státusszal rendelkezők varrtak, mert a hímzés divatos szabadidős tevékenységgé transzformálódott. A felhalmozódott motívummennyiség összekomponálása nagyobb teret adott az alkotónak az önkifejezésére. Már jelen volt a richelieu, a panama, de még hímezték a toledót is. A rendszerváltást követően a folklorizmus irányából közelíthetjük meg a toledó technikáját. A szinkrón és diakrón alkotói folyamatok egymást váltották a szakkörök történetében.

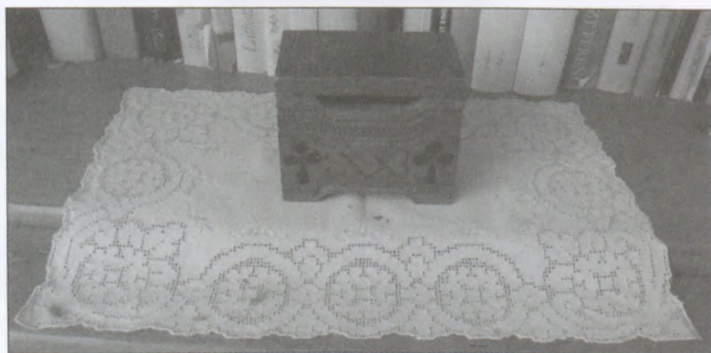
A reprezentatív kézimunka-kiállítások, valamint a lelkes alkotók tevékenységével a tudás természetes kontinuitásában hagyományozódhat és fennmaradhat a jelenben és jövőben is. A jelenkori néprajzi muzeológia célja nem csupán az, hogy az „*emlékezés tárgyait és az élettörténeti tárgyakat*”⁹² dokumentálja és felmutassa, hanem a műtárgy és kulturális örökség felvillantásával az érzékelésre és élményből származó kreatív építkezést segítse. A toledó hímzés mint szimbólum jelentésének újragondolása szintén egy izgalmas és érdekes muzeológiai téma. Kialaku-

⁹⁰ Szolnoky L.: 1979, 505.

⁹¹ Fél E.–Hoffer T.–K. Csilléry K.: 1980, 743.

⁹² Lene O.–Lykke L. P.: 2004, 28–38.

lásakor több falu területét érintő művészeti korszak, majd a háború okozta szegénységben a szépség és gazdasági lehetőség, a szocializmus idején divat, majd az ezredfordulón családi relikvia, emlékezés tárgyait jelképezi. A jövőben talán unikumként hat majd.

29. kép: Szentpéteri toledós milliő, mely karácsonykor díszíti a szobát.

Irodalom

BÁDER MIKLÓSNÉ

2004 Alkotó közösségek szerepe a hagyományörzésben. *Agria XL. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis.* 461–465.

BJARNE ROGAN

2004 Tárgyak és történeteik- valamint egyéb tulajdonok. Fordította: Hesz Ágnes, *MaDok-füzetek* 2. 57–67. Budapest, Néprajzi Múzeum.

BARSI ERNŐ

1965 Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XVII. 1–210.

BO LÖNNQVIST

2004 Az otthon, mint ideál. Fordította: Árendás Zsuzsa, *MaDok-füzetek* 2. 122–124. Budapest, Néprajzi Múzeum.

DAJÁSZINÉ, DIETZ VILMA

1975 Palóc keresztzemes hímzések. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

DANGLOVÁ OLGA

1981 *Estetika farby v západoslovenskej vysivke. Umení a remesla* I. 32–36.

DARÁNYI IGNÁC

1907 Komárom Vármegye és szabad királyi város. A Magyarország Vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monografia Társaság.

DEMKÓ KÁLMÁN

1890 A felsőmagyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Dorka

1966 Bratislava (Zivena Kiadó)

V. EMBER MÁRIA

- 1980 Régi textíliák. A Magyar Nemzeti Múzeum Kincsei. Békéscsaba, Magyar Helikon, Corvina Kiadó.

Féhérhímzés: Líkacsos-, Reneszansz-, Richelieu-, Lapos- és Domboruhímzés

- 1915 Budapest, Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat.

FÉL EDIT – HOFFER TAMÁS – K. CSILLÉRY KLÁRA

- 1980 Népművészet. In Andrásfalvy Bertalan – Balassa M. Iván – Bálint Sándor – Balogh István (szerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. 742–749. 3. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÉL EDIT

- 1993 A női ruházatkodás Martoson (Összehasonlító viselettanulmány). In Fülemlé Ágnes – Stefány Judit (szerk.): Emlékezés Fél Editre. 99–142. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum.

FÜLEMILE ÁGNES – STEFÁNY JUDIT (szerk.)

- 1993 Emlékezés Fél Editre. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum.

GAÁLOVÁ IDA

- 2009 Výšivkárstvo v Choťine v 1. polovici 20. storočia. In Ida Gaálová (szerk.): Ludový textil a spôsoby jeho výtzdoby. 121–128. Komárno, Podunajské Múzeum v Komárne, Komárno, Západoslovenské tlačiarne.

GRANASZTÓI PÉTER

- 2002 A tárgyak életrajza nyomában. (áttekintés és fordítás a következő szetzőtől és művéből: Therry Bonnot: La vie des objects. D'ustensiles banals á objects de collection. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme. 2002.246 p.) Tabula 5/2. Néprajzi Közlemények. Budapest, Néprajzi Múzeum.

HORVÁTH TERÉZIA

- 1966 Kapuvári paraszttvarrónók. Néprajzi Közlemények IX. 97–114.

JÁMBOR KÁLMÁNNÉ

- 1978 Rábaközi hímzések. Budapest, Minerva Kiadó.

KATUS LÁSZLÓ

- 1978 A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai. In: A Dunántúl településtörténete 1848–1867. PAB-VEAB Értésítő. Székesfehérvár, 6–30.

KERECSENYI EDIT

- 1975 Zala Megye népi hímzései. I. Zalai Fehérhímzések. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

KOCSIS ARANKA

- 1994 Zoboralji hímzések. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1991 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, Debrecen, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

S. LACKOVITS EMÓKE – EGERVÁRI MÁRTA

- 2005 Hímzések a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében. Hímzéssel díszített kultikus és ünnepi textíliák a Bakonyból és a Balaton-Felvidékről. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság.

LACKOVITS EMÓKE – LUKÁCS LÁSZLÓ

- 1987 A vásárok és az árucseré néprajza a Közép-Dunántúlon. Volkskunde der Markte und des warenaustausches in Mittel-Transdanubien. Székesfehérvár, Az István Király Múzeum Közleményei, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága.

LENE OTTO – LYKKE L. PEDERSEN

- 2004 „Összegyűjteni” önmagunkat., Élettörténetek és az emlékezés tárgyai. Fordította: Árendás Zsuzsa, MaDok-füzetek 2. 28–39. Budapest, Néprajzi Múzeum.

LISZKA JÓZSEF

1992 Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából. Budapest, A Magyarságkutatás Könyvtára.

2002 A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest, Osiris Kiadó.

MAKOLDI SÁNDORNÉ

2003 Feltároló leplek. Archaikus népi textíliák Gömörből. Putnok, Múzeumi Könyvtár 10.

N. SZABÓ MAGDOLNA

2008 Adatok a hazai háziipar reprezentációjához az országos és a világhiállításokon (1872–1900). In Bárkányi Ildikó (szerk.) *Studia Ethnographica* 6. Szeged, A Móra Ferenc Múzeum.

PÁNDY LAJOS

1977 A csodálatos nagykendő. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.

CS. SCHWALM EDIT

1982 A Mátraalja népi hímzései. In Petercsák Tivadar (szerk.): *A varróasszonyok szerepe. Fejezetek Bodony néprajzából (Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében 5. 30–42. Eger, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.*

ŠTASTNÁ IDA

1982 Výchovkárstvo v okolí Komárna. In Štastná Ida (szerk.): *Spravodaj Oblastného podunajského múzea v Komárne 2. Komárno, Západoslovenské tlačiarne*

é. n. Ludový odev a textil v okolí Komárna. In *Kiállítási Katalógus. Podunajské múzeum Komárno, Západoslovenské tlačiarne.*

CZ. TÓTH HAJNALKA – S. LACKOVITS EMŐKE

1995 16–18. századi református úrasztali textíliák a Dunántúlról. Veszprém, Megyei Közművelődési Intézet.

SZOLNOKY LAJOS

1979 Háziipar. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 505.*

Források

Tanulmánykötetek és folyóiratok:

A hetényi Háziipar, A.M.V.E – mozgalma.

1906 *Komáromi Újság*, IV. 10.

Csemadok hivatalos honlapja:

<http://www.csemadok.sk/> (2012. március 18.)

Szavaria webbolt honlapja:

<http://galeriasavaria.hu/> (2012. április 7.)

Tarczy Lajos Alapiskola, Hetény hivatalos honlapja:

<http://zstarczy.edupage.org/text56/?> (2012. 04. 02)

Zsuzsanna Napsugár Tóth

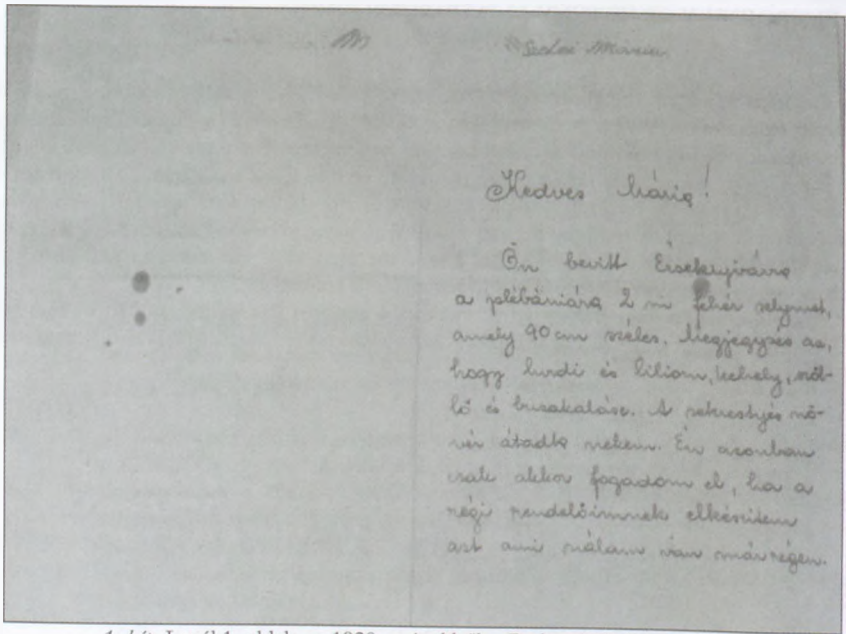
THE HISTORICAL AND CULTURAL INVESTIGATION OF THE TOLEDÓ WHITE EMBROIDERY OF HETÉNY AND ITS SURROUNDINGS IN THE AGE OF THE EMERGING BOURGEOIS SOCIETY

My paper aims to answer the question whether the so-called *toledó* (a kind of embroidery. Its name is derived from the name of the city of *Toledo*, in Spain.) is considered a popular, folk embroidery or a bourgeois one in *Hetény* and the neighbouring settlements? The research has been conducted since 2011 in several settlements in South Slovakia, such as *Hetény*, *Madar*, *Izsa*, *Szentpéter és Perbete*. The topic of my research is the local culture of embroidery work prosperous from the beginning of the 20th century until the Second World War, while in relation with this I also investigate folk art aimed at creating objects. For this, I used the method of ethnographic and historical research as well as the research method of the new material culture.

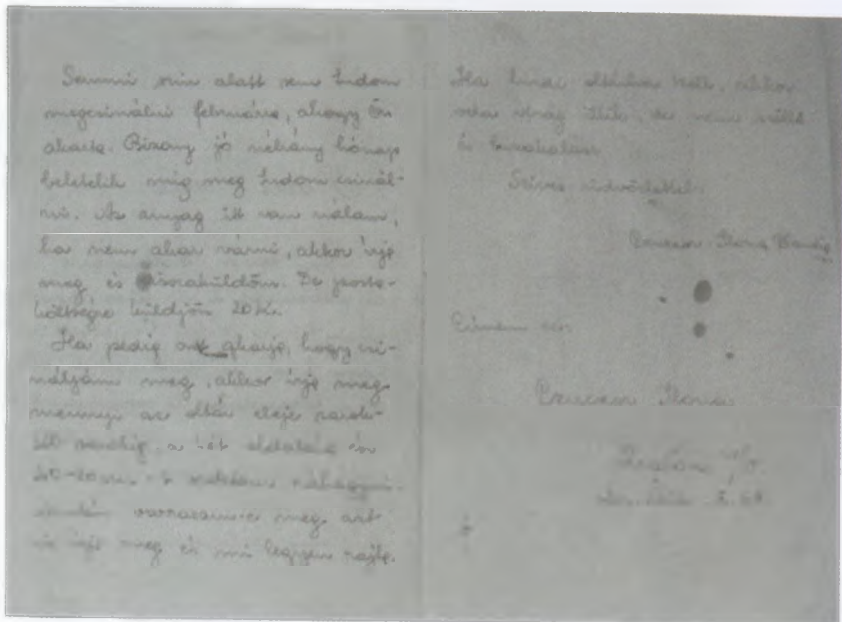
According to the new ethnographic method, I consider the subject as part of the cultural heritage in the context of its own biography. I aim to interpret its social status in different decades from a present point of view.

Melléklet

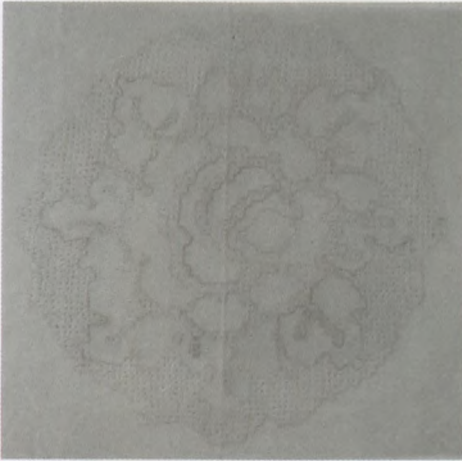

1. kép: Levél 1. oldala az 1920-as évekből, a Perbetei Gyűjteményből.

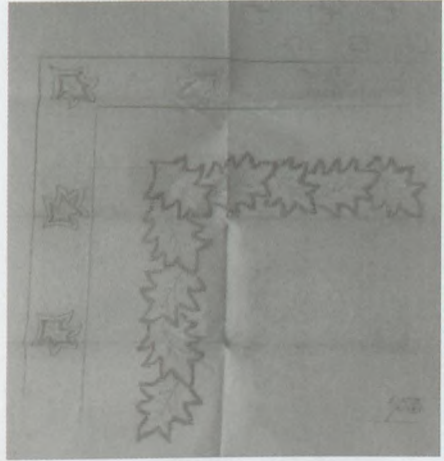

2. kép: Levél 2. oldala az 1920-as évekből, a Perbetei Gyűjteményből.

SZENTPÉTERI (BŐRÖNDNYI) MINTAGYŰJTEMÉNY AZ ELSŐ
VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI IDŐSZAKBÓL

3. kép: Rózsamintája.

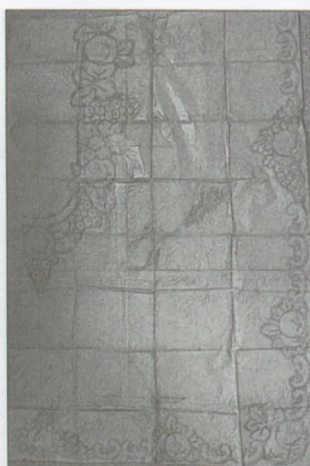
4. kép: Sarokmita.

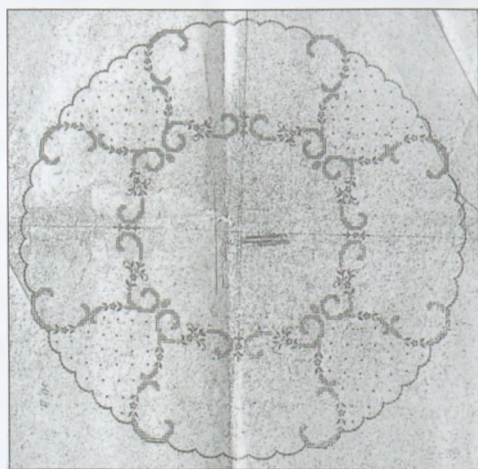
5. kép: Sarokminták.

6. kép: Sarokminta

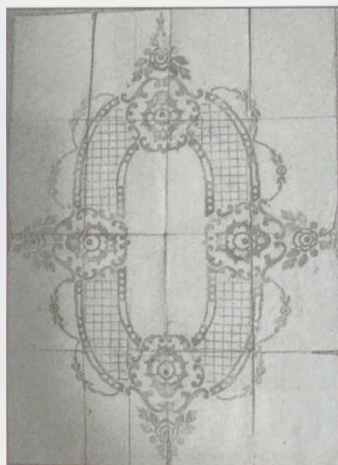
7. kép: Sarokminta

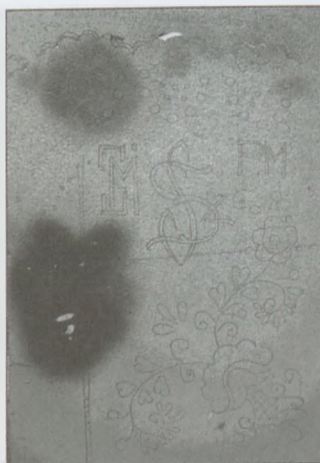
8. kép: Terítóminta.

9. kép: Szélminta.

10. kép: Terítóminta.

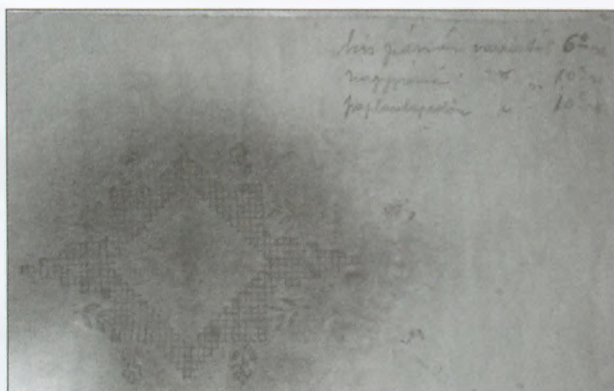
11. kép: Mintarészlet monogrammal.

12. kép: Mintarészletek.

13. kép: Körtemotívum.

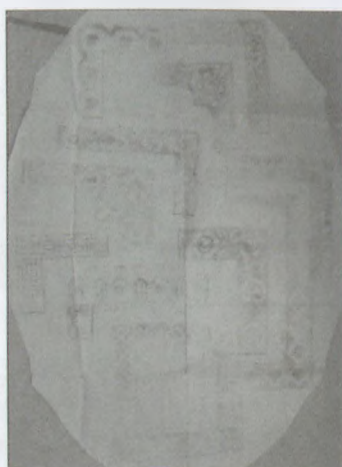
14. kép: Motívum és jegyzet.

15. kép: Szélminta.

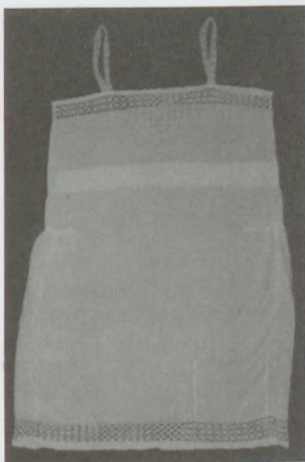

16. kép: Sarokminta.

17. kép: Sarokminták.

ÖLTÖZÉK

18. kép: Kombinét a Perbetei Gyűjteményből az 1920-as évekből.

LAKÁSKULTÚRA

19. kép: Szentpéteren a 20. század második felében készült gyerekkocsi ágyneműje.

20. kép: A 20. század első felében készült pólya a Perbetei Gyűjteményből.

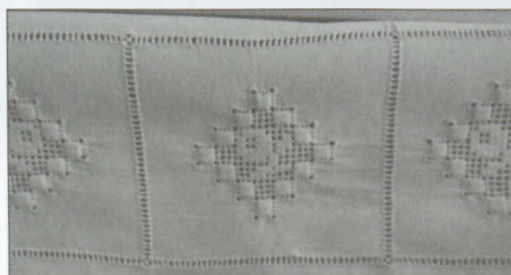
21. kép: Szentpéteren a 20. század második felében készült kispárna.

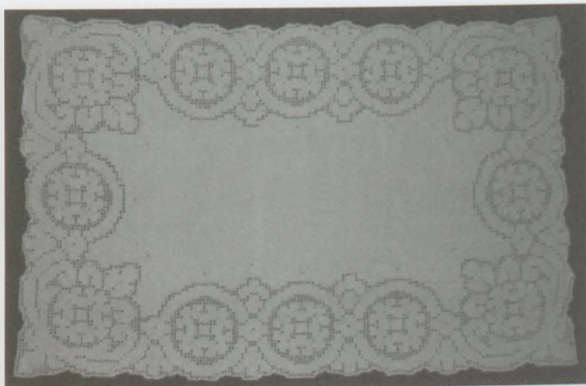
22. kép: 20. század első felében készült nagypárna huzatja a Perbetei Gyűjteményből.

23. kép: Metszet a 20. század első felében készült nagypárna huzatja a Perbetei Gyűjteményből című fényképről.

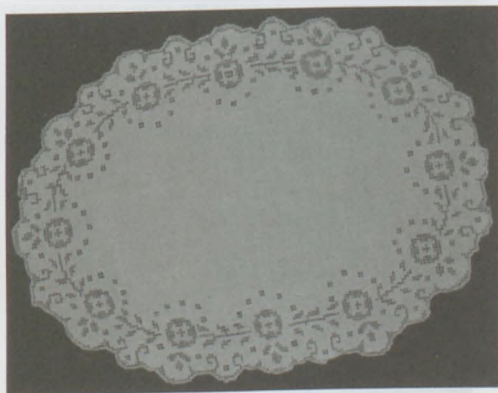
24. kép: Cipós mintájú hetényi terítő részlete.

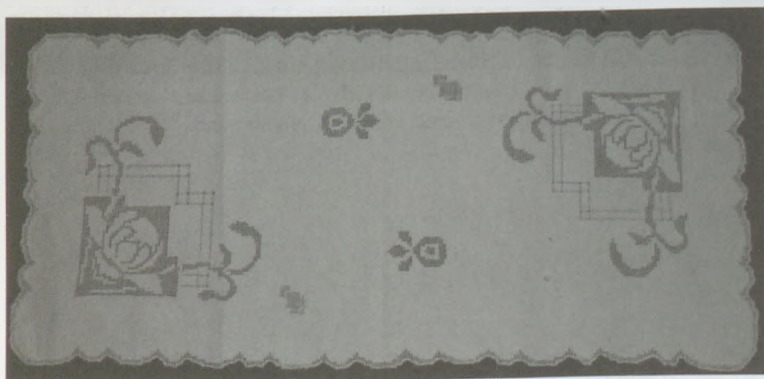
25. kép: 20. század végén Szentpéteren készült terítő.

26. kép: A 20. század második felében készült szentpéteri asztalterítő részlete.

27. kép: 20. század végén készült szentpéteri milió.

28. kép: 20. század végén Szentpéteren készült futó.

29. kép: A 20. század elején Székesfehérváron készült terítő.

30. kép: A 20. század elején Székesfehérváron készült terítő.

EGYHÁZI TEXTILEK

31. kép: A 20. század elején készült szőlős és búzaszemes oltárterítő a székesfehérvári római katolikus templomban.

32. kép: A 20. század elején készült szőlős és búzaszemes oltárterítő a szentpéterei római katolikus templomban című kép metszete.

33. kép: Az 1990-es években készült böjti lila színű toledós oltárterítő a szentpéterei római katolikus templomban.

34. kép: A 20. század elején készült szőlős és búzaszemes és keresztmótvumos miseruha részlete a szentpéterei római katolikus templomból.

35. kép: A 20. század első felében készült terítő a komáromi Szent András-templomból.

Szociológia és parasztság

Csekő Ernő

A parasztygyermek tejjel való ellátottságának, tejfogyasztásának alakulása a századelőn

Egy korabeli szociológiai felmérés eredményei és tanulságai

CSEKŐ ERNŐ

„A magyar tejtermelés és fogyasztás megszervezése nem mai keletű; hatását így sok vonatkozásban már elég tisztán láthatjuk. A tejtermelés megszervezői előtt annak idején észrevehetően elsősorban a városi, illetve a nem földművelő lakosság tejjel való ellátása lebegett; bizonyára arra gondoltak, hogy a falusi, mintegy a forrásnál lévő lakosságnak ilyen problémája nincs. Később a tejtermékek külföldre való szállítását igyekeztek megszervezni. Sok eredményt értek el. A városi lakosság asztalára ma több szempontból ellenőrzött, egészséges tej kerül; a tej ellenében a gazdák az eddiginél nagyobb jövedelemhez, a külföldre szállított tejtermékek ellenében pedig az ország jelentékeny, bár évenként elég váltakozó mennyiségű s értékű devizához jut. Hogy közben s nagyrészt e kétségtelenül eredményes tevékenység következtében a magyar agrárlakosság mennyi és milyen tejhez jut, az csak a legutóbbi időkben okozott gondot néhány orvosnak, mikor a népegészségügy szempontjából vizsgálni kezdték e népréteg táplálkozását. Az orvosok megállapításai megmaradtak a tudományos szakirodalom falain belül. Az újabb irodalmi nemzedék falukutatóinak adatai nagyobb visszhangot keltettek.” – írta Illyés Gyula a Válasz 1937. évi folyamában megjelent, a paraszti népesség tejfogyasztásával, pontosabban annak elégtelen voltával fogalakozó írásának bevezető soraiban.¹ S valóban, az 1920-as és '30-as években sok vizsgalat, tanulmány született az agrárnépesség táplálkozásával, és ekképpen tejfogyasztásával kapcsolatban.² Ezek közül többet is ismertet Gunst Péter a parasztság két világháború közötti életkörülményeit taglaló tanulmányában. Az azokból szerzett adatok alapján Gunst Illyéshez hasonló következtetésre jut: „A tejnek a szerepe az étkezésben nem volt általános, helyenként nagyobb szerepe volt a táplálkozásban, az ország túlnyomó részén azonban egyáltalán nem vagy alig fogyasztották. Ebben nem csak az játszott szerepet, hogy

¹ Illyés Gy.: 1937, 653.

² Ezen közlemény a Hajnal István Kör 2004. évi konferenciáján elhangzott, a konferencia kötetében megjelent kézirat (*A tejszövetkezetek kedvezőtlen hatása a parasztygyermek tejfogyasztásának alakulására. /Egy múlt század eleji szociológiai felmérés tanulságai.* Csekő E. 2007, 139–158.) átdolgozott, kibővített változata.

*eladhatták-e a tejet vagy sem, bár általában ahol eladták, ott nem fogyasztották. A szokások is nagy szerepet kaptak a tej, illetve a tejtermékek fogyasztásában. Voltak vidékek, ahol nem volt megfelelő a piac, mégsem fogyasztották, másutt kedvező piaclehetőségek mellett is része volt az étkezésnek, bár kétségtelen, hogy az alapot a piaci körülmények jelentették: ahol eladhaták, ott inkább pénzelték belőle, semmint maguk fogyasztották volna el.*³

A tej piacra juttatásának javuló körülményeivel párhuzamosan megfigyelhető jelenségre, nevezetesen a – tejt értékesítő – paraszti népesség tejfogyasztásának csökkenésére már az 1920-as, 1930-as évek ez irányú megállapításait jóval megelőzően, a tejtermelés, tejszövetkezeti mozgalom fellendülésével egy időben, a 20. század elején felfigyelt ifj. Leopold Lajos szociológus. A termelői oldal saját fogyasztási szokásainak alakulásával foglalkozó felmérésének eredményeit a Közgazdasági Szemle 1905. évfolyamában jelentette meg *Parasztygyermekünk és a tejbentej* címmel.⁴ Az alábbiakban az ebben foglaltak – így a felmérés eredményeinek – ismertetésén, illetve annak egykorú illetve későbbi adatokkal történő egybevetésén túl kísérletet kívánok tenni arra, hogy ifj. Leopold problémáérzékenységét, problémafelvetésének irányát a szövetkezeti mozgalom századforduló éveire vonatkozó történetének kontextusában is értelmezzem. Ezeket megelőzően feltétlenül szükséges, legalább vázlatosan ismertetni a tejtermelés-tejfeldolgozás terén a 19. század utolsó évtizedeiben végbement, minőségi fejlődést lehetővé tevő változásokat.

I. A tejtermelés-tejfeldolgozás fejlődése, a tejszövetkezeti mozgalom fellendülése

A tejtermelés, tejfeldolgozás 19. század végi fellendülését elősegítő tényezőket három csoportra oszthatjuk, úgymint a mezőgazdaságon belüli szerkezetváltás, a technikai-infrastrukturális fejlődés, illetve a folyamatosan bővülő felvevőpiac kérdése.⁵ A 19. század második felében hazánkban is nekilendülő iparosodás, urbanizáció következtében intenzíven növekvő városi lakosság – elsődlegesen Budapest – igénye az élelmiszerek terén jelentős keresletet generált. Ez párosult a gabonafélék 1870-es évekbeli értékesítési nehézségeivel, melynek következtében, egyfajta kitérés lehetőségként, a figyelem az 1880-as évekre a belterjes gazdálkodás, és azon belül a tejtermelés felé fordult.⁶ Az 1880-as évek központi jellegű

³ Gunst P.: 1985, 505.

⁴ Ifj. Leopold L.: 1905a, Ifj. Leopold Lajos a neve előtt egész élete során használt ifj. előtagot majd egy generációval idősebb, hasonló nevű unokabátyjától megkülönböztetésül vette fel.

⁵ A témában született feldolgozások közül ld. Vörös A.: 1964, Uő.: 1965, Király I.: 1968.; Egykorú feldolgozások közül ld. Köerfer I.–Tolnay P.: 1909.

⁶ Az állattenyésztés fejlesztése, belterjessé tétele érdekében az agrárkormányzat mellett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), valamint az 1880-as években az első tejjgazdasági felügyelő, Egán Ede tett sokat.

intézkedései, illetve egy-egy nagyobb gazdaság, valamint középbirtokosokból létrejött szövetkezet tevékenységét követően a tejtermelés fejlődésében az igazi áttörést az 1890-es évek közepével nekiinduló falusi tejszövetkezetek hozták el.⁷ Ez utóbbit nagyban elősegítette az az üzemtechnológiai fejlődés, amely elsősorban a tejlefőlöző gépek elterjedésének köszönhetően a századfordulóra egy-egy falusi szövetkezet számára is lehetővé tette a tej nagy mennyiségben történő, jellemzően vajjá, kisebb mennyiségben sajttá történő feldolgozását. Ez pedig a nagyobb fogyasztópiacoktól távolabbra eső területek (kis)termelői számára is biztosította – nem kis részben a vasúthálózat fejlődésének is köszönhetően – tejük folyamatos piacra jutását.

A tejtermelés fejlődéséhez természetesen hozzájárult – pontosabban előfeltevétele volt – az a fajtaváltás, amely ezekben az évtizedekben játszódott le szarvasmarha-tenyésztésünk terén. Ebben kitüntetett szerepet játszott a Tolna megyei Völgység, mely elsősorban a legkedveltebb magyar tejelő fajtáról, a „bonyhádíró” volt híres.⁸ A kedvező földrajzi adottság, megfelelő munkakultúrával párosulva eredményezte, hogy Tolna megye a korabeli tejtermelésben az ország egyik központjává vált. Míg a nyugati megyék (Sopron, Moson, Vas) elsődlegesen Bécs piacaira termeltek, addig Tolna megye a magyar főváros egyik legnagyobb volumenű ellátójává nőtte ki magát. Elmondható, hogy a nagy- és középbirtok rugalmasabb, intenzív tejtermelésre, tejfeldolgozásra relatíve korán ráálló üzemei mellett – amilyen többek közt az Apponyi uradalom lengyeli tejgazdasága, vagy Döry Stefánia zombai (Dörypatlan) sajtgyára volt – a megye a tejszövetkezeti hálózat fejlettsége szempontjából is élenjáró volt.⁹ E kis megye 1904-re az országos tejszövetkezeti mozgalom olyan paramétereiből részesedett 10% körüli értékekkel, mint a tejszövetkezetek száma (országos adat: 597; megyei: 56), a szövetkezeti tagok száma (56556; 6386), vagy a termelt tej mennyisége (hektoliterben: 953364; 124792).¹⁰ A tejszövetkezeti mozgalom ilyen szintű koncentrátságának ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a bevezetőben jelzett jelenség nem került el a szintén Tolna megyében, Szekszárdon élő ifj. Leopold Lajos figyelmét, akinek nevét a társadalomtudományok iránt érdeklődők leginkább *A presztízs* (1912) és a *Színlelt kapitalizmus* (1917) c. művei révén ismerhetik.

⁷ Így központ, állami segédlettel alakultak meg olyan fontos szövetkezetek, mint az első tejszövetkezet (szombathelyi, 1881), a Budapesti Központi Tejcarnok Szövetkezet (1883), az Országos Sajt- és Vajszövetkezet (1886), a juhtej feldolgozására létrehozott Hortobágyi Sajt-készítő Szövetkezet (1883), vagy pl. az 1894-ben létrehozott Országos Vaj- és Sajt-kivitel Rt.

⁸ Részletesebben ld. Király I.: 1965.

⁹ A szövetkezeti tejeire települtek olyan országos jelentőségű üzemek, mint a dombóvári vajtermelő központ, illetve a bonyhádi kazeingyár. Egyébiránt a megye tejtermelésének, tejfeldolgozó iparának korabeli története V. Kápolnás Máriának köszönhetően jól feldolgozott. Kápolnás M., V.: 1997, Uő.: 1998, Uő.: 2000.

¹⁰ Az adatok forrása: Király I.: 1968, 497, Kápolnás M., V.: 1997, 46, Dániel A.: 1906, 365.

II. A gazdaember és gondolkozó: ifj. Leopold Lajos

„*Az én nagyszerű Leopold Lajosom, a gazdaember, költő, és gondolkozó*” – fogalmazott ekképpen Ady Endre ifj. Leopold Lajosról. Ifj. Leopold Lajos életútjának, munkásságának ismeretében alátámaszthatjuk Ady szavait, miszerint az elmélet és a praxis párhuzamos megléte végig megfigyelhető volt életében. Életpályája első, szociológia – közte agrárszociológiai jellegű témák, kutatások – művelésével telt szakaszában mindenekelőtt a Szekszárd szomszédságában fekvő, közel 2500 kat. hold kiterjedésű ózsákpusztai, a család birtokában lévő nagybérlet irányítása képezte számára a hétköznapi elfoglaltságot.¹¹ Elmondható, hogy 1920-tól, a fővárosba felköltözött, a társadalomtudományi munkásságát immár az agrárius tudományos és szakmai közegehez kapcsolódóan „agrárgazdaságtani szakíró”-ként¹² kifejtő ifj. Leopold Lajos a tudományos életbe – s annak minden napjaiba – a korábbiakhoz képest jobban integrálódott. Ugyanakkor megemlítendő, hogy központi uradalmi gazdasági tanácsosként¹³ ekkoriban is tevékenykedett, egyes adataink szerint az iparmágnás Fellner családnál.¹⁴ Bár inkább életének első, Szekszárdra eső szakaszára igaz, miszerint az intézményesült tudományos-szellemi élet akkor is Budapesten koncentrállódó forgatagának csak korlátozottan volt részese, Jászi Oszkár ifj. Leopoldra vonatkozó „zseniális outsider” kitételének – amelyet Jászi *A presztízsről* szóló kritikájában fogalmazott meg – igazságtartalma nem csak e körülménnyel magyarázható.

Ifj. Leopold Lajos – főként 1910-es évekre érvényes – tudósi, szellemi különállása ugyanis nem csupán egykorú élethelyzetével hozható kapcsolatba. Hiszen például az 1900-es évek elején a Társadalomtudományi Társaság oszlopos tagja, illetve a később polgári radikálisokká váló személyi kör benső tagja, Jászi közeli barátja, azonban az 1906 tájékan szellemi, politikai irányzattá szerveződő csoporttól fokozatosan eltávolodik. A polgári radikálisoktól való függetlenedése jelentős részben az agrárkérdésben elfoglalt eltérő álláspontja miatt ment végbe. Ennek egyik éles megnyilvánulása volt az – itt elemzésre kerülő írásánál két évvel később – 1907-ben megjelent *A kisbirtok eszményesítése* című esszéje.¹⁵ Ezen, erősen polemizáló hangvételű írásában ifj. Leopold Lajos a polgári radikális agrárteo-

¹¹ Szociológiai munkássága mellett ifj. Leopold Lajos nagy jelentőségű, 1914–1921 közt kifejtett karitatív és humanitárius tevékenységére is emlékezett a Magyar Szociológiai Társaság elnöksége, mikor halálának 60. évfordulója alkalmából, ifj. Leopold cserevölgyi (Tótvázsony, Veszprém m.) sírját 2008 novemberében megkoszorúzta. Csekő E.: 2008, illetve Csekő E.: 2009.

¹² Erről ld. Bártfai L., E.: 418–420, 441–443, illetve Csekő E.: 2009a: 76–77.

¹³ Budapest Főváros Levéltára, Az 1941. évi statisztikai felmérés (népszámlálás) lakásívei, 31. számú járás, Somló u. 9.

¹⁴ Hamvai Istvánné közlése; Ezt az információt részben az is alátámasztja, hogy ifj. Leopold Lajos rokonai kapcsolatban állt a Fellner családdal. Unokahúga, Leopold Samu leánya, Leopold Klára ugyanis a GYOSZ korabeli elnökének, Fellner Henrik fiának, Fellner Alfrédnek volt a felesége.

¹⁵ Leopold L. ifj.: 1907.

retikusok (főként Dániel Arnold) kisbirtokpártoló, annak nagybirtok feletti fölényét hirdető nézeteit vitatta. Ha úgy vesszük, – s mint későbbiekben ki is térünk rá – ifj. Leopold most elemzésre kerülő írása, az 1905-ben született *Parasztygyermekünk és a tehéntej* c. tanulmánya is reflektál Dániel nézeteire, annak a tejszövetkezeti mozgalmat egyöntetűen pozitív szellemben feltüntető véleményét kívánván egyúttal árnyalni. Azonban ifj. Leopold és a polgári radikálisok közt a differencia nem csak tartalmi jellegű volt, hanem abban is megnyilvánult, hogy ifj. Leopold az agrártémákat, ezen belül is különösen a birtokpolitika ügyét¹⁶, az előbbiekkal szemben elsősorban nem politikai, hanem gazdasági problémaként kezelte.¹⁷

„*Részletkérdések alapos, nagy olvasottságú, saját szempontú kutatója, aki azonban a nagy és alapvető felismerések távlatába helyezte az általa bejárt territóriumot*” – írta ifj. Leopold Lajos halálakor Sós Aladár, és ehhez még hozzátette: ő nem azok közé tartozott, akik csak általános problémákkal, módszertani kérdésekkel, vulgárisává vált alaptörvényekkel foglalkoztak.¹⁸ Ebben egyéni képességek, így problémaérzékenység, elemző képessége, realitásérzéke, valamint habitusbéli adottságok (pl. a szellemi függetlenség iránti igénye) mellett a már említett „objektív” körülmények, így a vidéki gazdálkodás mindennapjainak tapasztalata, valamint a családja révén megörökölt, helyi társadalomban bírt kiterjedt kapcsolatrendszer – s azon keresztül beszerezhető tudás, ismeret – is szerepet játszhattak.

A közalapítványi uradalomtól 1873 óta bérelt ózsákpusztai nagybérleten Leopold Sándor mintagazdaságot hozott létre, melyet apjától ifj. Leopold Lajos hivatalosan éppen 1905-ben vett át.¹⁹ S bár Lajos, fivéreitől elütő módon – Samu és Gusztáv egyaránt elvégezték a magyaróvári gazdasági akadémiát –, szervezett formában nem részesült agrárirányú képzésben²⁰, ennek ellenére, testvérbátyjaihoz hasonlóan benne is kialakult az agrárium kérdései iránti tudományos érdeklődés.²¹ Ifj. Leopold Lajos életkörülményei nem csak a kutatás tárgyát képező agrárium hétköznapi, gyakorlati ismeretei tekintetében jelentettek előnyt, hanem a helyi elitben való beágyazottsága révén is. Így például a tejfogyasztási szövetkezeteknek a

¹⁶ A nagybirtok kérdésében például ifj. Leopold a polgári radikálisok módszertani eljárását, nevezetesen, hogy „*egyetlen szempont szokott vakebzugalmával*” vizsgálják a kérdést, vetette Jászi és követői szemére. Leopold L. ifj.: 1907, 323–325.

¹⁷ Mindamellét az agrárnépességet érintő társadalmi, társadalomlélektani vizsgálatokat is folytatott. A Huszadik Század 1905. évi folyamában megjelent *Vallás és agrárszocializmus* című tanulmánya egy tervbe vett nagyobb munka (*Az agrárszocializmus lélektana*) részeként került előzetes publikálásra. Leopold L. ifj. 1905b.

¹⁸ Sós A.: 1948, 44.

¹⁹ Ifj. Leopold családi hátteréről, életének első felére eső szekszárdi életszakaszáról, amiképpen a Duna-járta területen fekvő ózsáki terület termőre fordítása érdekében tett családi erőfeszítésekről, illetve az 1905-től ifj. Leopold Lajos által vezetett gazdaságról l. részletesen Csekő E.: 2007.

²⁰ Ifj. Leopold Lajos felsőfokú tanulmányait 1897–1900 közt Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi- és államtudományi karán folytatta.

²¹ A szintén a Huszadik Század köréhez tartozó Leopold Gusztáv ugyancsak agrárszociológiával, agrárgazdaságtannal foglalkozott, míg az 1899-ben fiatalon elhunyt Leopold Samu agrártörténeti jellegű kutatásokat is folytatott. Utóbbira l. Csekő E.: 2009b.

parasztyermekek tejfogyasztására gyakorolt hatására a vármegyei tanfelügyelő, Tihanyi Domokos hívta fel a figyelmét. De egy másik ekkoriban született tanulmányában, *Az aratógép szociológiájában* szintén érdemben támaszkodhatott a helyi közilletve szakigazgatásból kikerülő adatszolgáltatóra.²² A fentebb leírtak után nem csodálkozhatunk, hogy ifj. Leopold Lajost, az agrárnépesség, kitüntetetten pedig a parasztyermekek század eleji tejfogyasztási szokásainak vizsgálata során mindegyelőtt a tehéntej termelésének-értékesítésének kérdései, s annak a termelői oldal fogyasztására gyakorolt hatása érdekelt. Így bár tanulmányában a paraszti étkezési, táplálkozási szokások néprajzi jellegű vonatkozásai nem képezték kiemelt vizsgálat tárgyát, az általa felszínre hozott adatok, illetve azok értelmezése így is számot tarthat a néprajztudomány érdeklődésére.

III. Ifj. Leopold Lajos problémafelvetése

Ifj. Leopold előzetes diagnózisa szerint – az értékesítési szövetkezetek útján – a kezdetleges falusi háztartás terményeit „beszorítják a piaci forgalomba”, s ezáltal megfosztják a paraszti háztartást a fontos, s eladdig rendszerint rendelkezésre álló táplálékoktól (a tej mellett tojás, baromfi). A tejszövetkezetek nemzetgazdasági szempontból kétségtelen haszna ezen aspektusból negatív megítélés alá esik. Ugyanis azok a termékek, amelyek az értékesítési szövetkezetek megalapításig „elkallódtak a paraszti háztartásban”, biztosították a tartalmasabb, s a parasztyermekek fejlődése szempontjából szükséges táplálékot.

Mint előbb írtuk, ifj. Leopold Lajos figyelmét e kérdés részleteiben való tanulmányozására Tihanyi Domokos, Tolna vármegye tanfelügyelőjének megfigyelése indította. A tanfelügyelő ugyanis konstataulta, hogy a vármegye területén fekvő azon községekben, ahol tejszövetkezetek alakultak, idővel a tanulók széles körében sápadtság, lankadtság volt megfigyelhető, és tanulmányi eredményeik is romlottak. Felvethető, hogy a tej értékesítésének nem kellett (volna) feltétlenül együtt járnia a parasztyermekek táplálkozásának romlásával, hiszen a tejért kapott pénz, mint „egyetemes fűtőanyag” ellensúlyozhatta volna a kieső tejmennyiséget. Ezen – általa a „bureauk nemzetgazdászának” tulajdonított – érveléssel kapcsolatban, miszerint a tejét eladó paraszt a pénzen könnyen jut húshoz és más értékes élelmiszerhez, ifj. Leopold a következőket írja: „*Ha akar és ha tud. Ha egyáltalán észébe juttatják, ha ezernyi gondjától, melyek csillapítására az „egyetemes fűtőanyag” ugyancsak elkél, marad ideje, marad tehetsége arra, hogy a régi fűtőplálékok ekvivalenséről gondoskodjék. Ha mégis megteszi: a parasztyermekek nem vallhatják kárát az új folyamatnak. De vajon megteszi-e?*”²³

²² Ti. dr. Kramolin Gyula szekszárdi börtönorvosra. Az ekkortájt írt Tolna megyei tárgyú publikációinak, műveinek összefoglalását ld. Csekő E.: 2006, 361–365.

²³ Ifj. Leopold L. 1905a, 357.

Ifj. Leopold ez utóbbinak kiderítése, illetve a tejszövetkezetek hatásának konkretizálása érdekében országos kitekintésű felmérést végzett. Az általa összeállított, és helyi tanítókhoz, orvosokhoz elküldött kérdőlapokon a következők szerepeltek:

- A lakosság száma, foglalkozása, részvétele a tejszövetkezetben.
- Gyermekek étkezésének (reggeli, ebéd, vacsora) jellemzői.
- Gyermekek isznak-e alkoholt?
- Észlelhető-e, hogy a szülők bizonyos mennyiségű – vagy valamennyi – tej elvonnak gyermekeik elől, mióta a szövetkezet fennáll?
- Tapasztalható-e ennek folytán, hogy a rosszabb táplálkozás eredményeként a gyermekek fásultak, halványak, kevésbé kitartóak?
- Mire fordítják általában a szülők a tejből származó jövedelmüket?
- Az elvont tej helyett a szülők mit adnak gyermekeiknek?

Mint látható, ifj. Leopold érdeklődése nemcsak a tejszövetkezeti mozgalom helyenkénti kiterjedtségére, a tejértékesítés mértékére, annak hatására, hanem az „*egyetemes fűtőanyag-tétel*” kapcsán a tej pótlásául szolgáló élelmiszer milyenségére, illetve a tejből nyert pénz felhasználásának módozataira is kiterjedt.

Itt kell megemlítenünk azt a körülményt, hogy ifj. Leopold figyelmét nem kerülték el a tejszövetkezetekkel nem rendelkező, ám felvevő piachoz (városhoz) közel eső települések sem.²⁴ Véleménye szerint az utóbbiak esetében a közvetítő kereskedelem az, amely a „*tejet legtermészetesebb, legbelsőbb fogyasztó-területétől*” fosztja meg. „*Tehát nem a szövetkezeti forma egy hibáját kerestük és véljük megtalálni e kérdésben – tette hozzá –, hanem általában az export-dűb keserves reakcióját, mely sajnos, azt a magasrendű társadalmi kikristályosodást sem kerülte el, melyet szövetkezetnek nevezünk.*”²⁵

IV. Ifj. Leopold adatai, következtetései

Ifj. Leopold kérdőívére az ország 48 településéről érkezett válasz, amelyek közül azonban tételesen – feldolgozásra alkalmasnak minősítve – csak harmincat ismertetett tanulmányában. Ezen harminc adatszolgáltató település nem egyenletesen oszlott el az ország területén.²⁶ Míg Alsónána, Belac, Cikó, Decs, Kakasd, Kölesd, Mözs, Ócsény, Sárszentlőrinc, Tamási, Várdomb és Zomba kapcsán 12 Tolna megyei községről rendelkezett részletes adatokkal ifj. Leopold, addig az ország fennmaradó részéről csupán 18 helyről. Ezek a *szomszédos megyékből* Igar és Tárnok (Fejér m.), Dunaszekcső (Baranya m.), Csataalja (Bács-Bodrog m.), az

²⁴ Így több olyan településről is érkezett válasz, ahol nem volt tejszövetkezet.

²⁵ Ifj. Leopold L. 1905a, 358.

²⁶ Ifj. Leopold Lajos Belacot és Kakasdot együtt ismertette.

Alföldről Abony (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) illetve négy békési mezőváros, Békés, Békéscsaba, Gyula, Mezőberény, Erdélyből a Kolozs megyei Magyarbikal, a Felvidékről pedig Ény, Garamlök, Kiskálna, Nagyod (egyaránt Bars m.), Érsekkéty (Esztergom m.), Modor (Pozsony m.), valamint a két Trencsén megyei település, Sziklaszoros (Szkalité) és Terhely (Tyerkova) voltak.

Bár látható, hogy ifj. Leopold Lajos törekedett, hogy az ország eltérő földrajzi adottságú területeiről, mint pl. a Dunántúl dombvidékeiről, az Alföldről, vagy a Felvidék hegyvidékeiről is információkhoz jusson, sőt pl. Tolna megyén belül is törekedett arra, hogy eltérő társadalmú, kultúrájú tájakról (sváb Völgység, református magyarok lakta Sárköz) szerezzen be adatokat, azok területi egyenlőtlenségét ez nem ellensúlyozhatta. Így az információk ilyen mértékű területi egyenetlensége az adatszolgáltató települések relatíve csekély számával kiegészülve természetesen nem tették, nem teszik lehetővé, hogy a kitöltött kérdőívekből nyert adatokat általános érvénnyel bíróknak tekintsük, illetve azt az ország egész területére vonatkoztassuk. Ezzel maga ifj. Leopold is tisztában volt. Ahogy a tejszövetkezetek paraszti háztartásra gyakorolt negatív hatásának leírásakor megjegyezte, hogy az „*Nem áll ez így általánosságban, de igen sok helyen kétségtelen [...]*”, úgy felmérése, illetve az annak során szerzett adatok, adalékok kapcsán is leszögezte, hogy „*Az eredmények bizonyára hiányosak, hézagosak, és általánosításról szó sem lehet.*”²⁷ Mivel a kérdőív során beszerzett, kivétel nélkül szöveges válaszoknak köszönhetően a tanulmányban komolyabb adatsorokkal sem találkozhatunk, a mai tudományosság elvárásai felől ifj. Leopold felmérésével, annak egzaktságával kapcsolatban további hiátust konstatálhatunk. Azonban nem feledkezhetünk el arról, hogy az ifj. Leopold érdeklődését kiváltó kérdésekben – a tej paraszti háztartásokból való elvonásának mértéke, az ezt pótló élelmiszerek minősége, a tejből nyert pénz mi módon való elköltése – értelemszerűen sem korabeli statisztika, sem tejszövetkezetek által vezetett kimutatás, de (helyi) közigazgatási adatszolgáltatás sem állt rendelkezésre, nem volt igénybe vehető.²⁸ Ahogyan nem várhatóak el a hazai (agrár)szociológia kezdeti, tudományos intézményesülés előtti időszakában született munkától a csak intézményi feltételrendszer meglétében elvégezhető (alap)kutatás sem.²⁹ Így ifj. Leopold az empirikus szociológiai kutatómunka még hosszú éveken, évtizedeken keresztül – gondoljunk csak arra, hogy

²⁷ Ifj. Leopold L. 1905a, 357, 366.

²⁸ Maga ifj. Leopold Lajos az agrárszociológia korabeli állapotáról a következőket írta: „*Az agrónómus feladata e tekintetben közel sem oly súlyos, mint a mezőgazdaság társadalmi jelenségeit kutató bűváre. Közöny, gyanakvás, félreértés állítják el az utóbbinak útját. Nyoma veszett genezis, megbízhatatlan statisztika, egy oldalról választott nézőpontok késleltetik. Elhanyagolt utakon jár s hogy úgy mondjuk, egymaga végzi a mérnök és a napszámos munkáját. A múlt adalékai inkább a földbirtok és a parasztság állapotának külső elrendezéséről szólnak. Márpedig, ahol a kivett munka miként való elvégzése, a parasztság munkabírása és munkaügyessége, fogyasztóképessége, egészsége, a munkakénti pszichikai visszahatása és másfelől a föld állapota, üzeme, erőbírása, alkalmatlansága kerülne szóba, csupán keskeny részekben át, ha elláthatunk.*” Ifj. Leopold L.: 1906, 74–75.

²⁹ Vö. Tóth Pál P.: 1984, 12–16.

a Braun Róbert féle kérdőívszerkesztési alapelvek is csak 1913-ban jelentek meg³⁰ – legjárhatóbb útját, a kérdőíves felvételt választotta. Természetesen a kérdőíves felmérés korabeli hiányosságai ifj. Leopold vizsgálata kapcsán is fennállnak, gondolván itt a válaszadó esetleges szubjektivitására, hiányos tájékozottságára, akár a szöveges válaszok pontatlanságra, az egymással való megfeleltetés problémáira.

A helyi értelmiség (lelkészek, orvosok és tanítók) által kitöltött kérdőívek alapján a településeket ifj. Leopold három csoportra osztotta:

- Azokra, amelyekben a tejszövetkezetek működésének, illetve a közvetítő kereskedelemnek köszönhetően jelentősen romlott a parasztyermekek tejjel való ellátottsága, az akár teljesen el is maradt étkezésükből.

- Azon településekre, melyek esetében a gyermekek tejfogyasztása csak részben csökkent, vagy minőségileg gyengébb tej(termék) váltotta fel a nyerstejet.

- Illetve azokra, ahol a tejszövetkezetek megalakulása nem volt kedvezőtlen hatással a gyermekek tejjel kapcsolatos táplálkozási szokásaira.

Az első csoportba a harminc település közül tizenkettő került. E tizenkét községgel kapcsolatos válaszok főbb információit a könnyebb átláthatóság kedvéért az I. táblázatba foglaltam.³¹

I. táblázat: A tejelvonás káros hatása által érintett települések

Település neve	Adatközlő foglalkozása	A tejelvonás mértéke	Mi helyettesíti a tejet?	Mire fordítják a tejből befolyó pénzt?
Cikó	tanító	elvonják	író, lefőlözött tej	föld- és állatvétele, tőke-gyűjtés
Decs ³²	tanító	mind elhordják a szövetkezetbe	kenyér, hagyma (szegényeknél)	csipke, szalag, pirosító
Kölesd	körorvos	mindenki a szövetkezetbe viszi	paprikás túrós kenyér	fényezés, adósságtörlesztés, betétgyűjtés
Mözs	tanító	tapasztalható elvonás	mérsékelt alkohol	tőkegyűjtés, adósságtörlesztés
Sárszentlőrinc	evangélikus lelkész	észlelhető az elvonás	sertéshús és főleg térszta	n. a.
Tamási	községi orvos	mind értékesítik, az intelligensebb reform. családok kivételével	kenyér, szalonna, sertéshús	földvétele, adósságtörlesztés
Csataalja	tanító	elvonják	tört burgonya, sült tők	takarékoskodás
Kiskálna	tanító	elvonás észlelhető	pálincás kenyér (szegényeknél)	ruházkodás

³⁰ Braun R.: 1973.

³¹ ifj. Leopold L.: 1905a, 358–361.

³² Természetesen az adatok egy-egy község esetében súlyozottan tájékoztatnak a tejszövetkezetbe tartozó családokról. Decs esetében például a felvetelkor 96 család volt a tejszövetkezet tagja (359).

Település neve	Adatközlő foglalkozása	A tejelvonás mértéke	Mi helyettesíti a tejet?	Mire fordítják a tejből befolyó pénzt?
Magyarbikal	tanító	értékesítik	gyenge táplálkozás, pálinka	n. a.
Modor	n. a.	n. a.	főzelék, gyümölcs, tészta	n. a.
Sziklaszoros	iskolaigazgató	tejen nem igen élnek	burgonya, alkohol	n. a.
Tárnok	tanító	rendszerint eladják	tészta	tőkegyűjtés

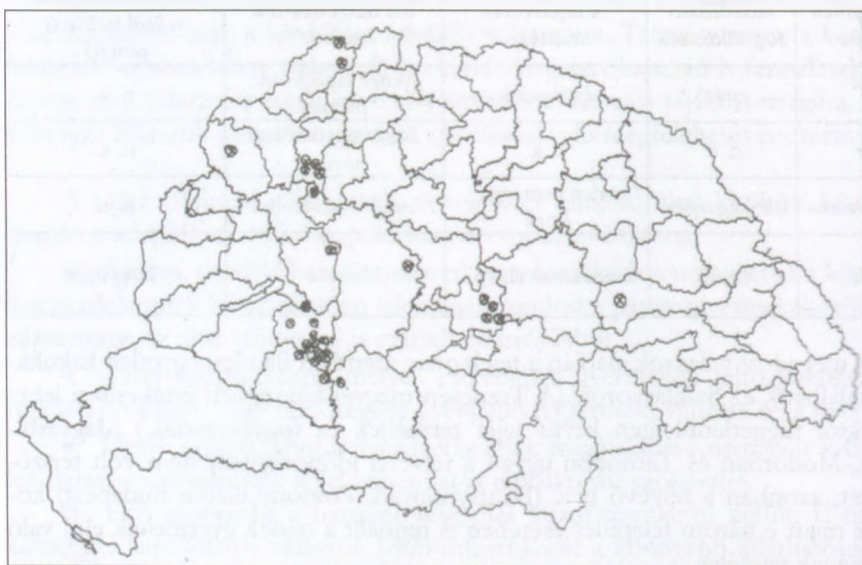
A megadott válaszok alapján a tejelvonás mértékét illetően egyetlen kakukkfóka található, ez Sziklaszoros. (A Trencsén megyei községben értékesítési lehetőségektől függetlenül igen kevés tejet termeltek és fogyasztottak.) Magyarbikalban, Modorban és Tárnokon ugyan a felvétel időpontjában nem volt tejszövetkezet, azonban a felvevő piac (Bánffyhyunad, Pozsony illetve Budapest) közelsége miatt e három település esetében is fennállt a tejnek gyermekek elől való elvonásának veszélye.

A táblázatban szereplő adatokhoz képest ifj. Leopold tanulmánya a gyermekek egészségi, fizikai és mentális állapotának alakulására vonatkozóan további információkkal szolgált. Ezzel kapcsolatosan a válaszok vegyesek, ugyanakkor az is látható, hogy az eddig megismert adatokkal javarészen összefüggésbe hozhatóak. Az észlelt tejelvonás hatását illetően Tamási, Kölesd Sárszentlőrinc és Mözs, a tejszövetkezettel nem rendelkező községek közül Tárnok esetében a válaszadó nem konstataálta a gyermekek fizikai, pszichikai állapotának romlását. Másrésztől látható, hogy Tamási, Sárszentlőrinc kapcsán a pótlásra használt sertéshús, szalonna a zsiradék-és fehérjebevitel szempontjából ellensúlyozta a kieső tejet, míg Kölesd esetében a tejszarnokban vásárolt túró pótolta azt, bár ehelyütt dr. Zavaros Gyula körorvos megemlítette, hogy a nagy mértékű tejértékesítés következtében azok, akiknek tehenük nincs – jobbára a szegények –, nem képesek a községben tejhez jutni.³³ A szóban lévő 12 település közül a gyermekek közt tapasztalt komolyabb alkoholfogyasztás – Mözs kapcsán az adatközlő hangsúlyozza a visszafogott mennyiséget³⁴ – csak Magyarbikal és Sziklaszoros esetében volt megfigyelhető. Az általánosan elterjedt, egyúttal gyermekkorúakra is jellemző pálinkafogyasztásról Sziklaszoros kapcsán írja ifj. Leopold: „*Valami nagy boldogtalanság rakott fészket e hosszú kilométereken szétszórta fabázisok között. Alkoholit isznak tej helyett.*”³⁵

³³ Az orvos ezt akkor tapasztalta, mikor a beteg gyerekeknek tejet írt fel.

³⁴ Persze ezzel kapcsolatban is felvetődik a számszerű adat(ok) hiánya: milyen gyakoriságot, illetve mekkora mennyiséget takar a mérsékelt alkoholfogyasztás? Egyébként a kiskálnai adatközlő a szegény cselédgyerekek táplálkozása kapcsán említi a pálinkás kenyeret.

³⁵ Ifj. Leopold L.: 1905a, 361.

Leopold Lajos kérdőívére válaszoló 30 település elhelyezkedése

A beérkezett válaszok alapján második csoportba sorolhatóak Gyula, Érsekkéty, valamint Tolna megyéből Alsónána és Várdomb. E települések esetében a tejszövetkezetbe vitt tej lefölözött tejjel való pótlásáról számoltak be az adatközlők, amit ifj. Leopold a bevitt tápértékcsökkenés miatt kifogásolt elsősorban.³⁶ A lefölözött tejjel kapcsolatban azonban nem hallgatja el, hogy Alsónána, de másrésről Öcsény esetében is az adatszolgáltatók arról számolnak be, hogy a „napszámosnép hordja az olcsóbb fajta lefölözött tejet.”³⁷ A tejszövetkezetek ez irányú hatását is figyelembe véve ifj. Leopold arra a következtetésre jut, hogy a helyi tejfogyasztás alakulása szempontjából a vajtermelésre berendezkedett tejszövetkezetek – a lefölözött tej felhasználásának köszönhetően – kisebb veszélyt jelentenek, mint azok, amelyekből a nyerstejet azonos módon elszállítják. Tolna megye völgyeségi járásának tejszövetkezeteire az előbbi volt a jellemző. Az ifj. Leopold tanulmányában szereplő négy völgyeségbeli községben (Cikó, Zomba, Belac, Kakasd) a tejszövetkezet egyaránt rendelkezett tejüzemmel.³⁸ Azonban ifj. Leopold hangsúlyozta: „Másfelől a lefölözött tej – szögezte le –, tekintve eléggé nem hangsúlyozható silányabb tápértékét, a szegénysorsú, ételeiben kevésbé válogatós paraszt eddigi táplálkozási

³⁶ Várdomb kapcsán ifj. Leopold megemlíti, hogy vasár- és ünnepnapokon a szövetkezeti tagok otthon tartják a tejet.

³⁷ Ifj. Leopold L. 1905a, 365.

³⁸ Kápolnás M., V.: 1997, 44–45.

*ökonomiáját zavarja meg. Nem minden paraszt fogja egy csapásra átérteni, hogy itt a tej nemcsak új formájával, de új értékelésével van dolga.*³⁹

A tejelvonás által nem érintett települések csoportjában három olyan község található (Abony, Nagyod és Ény), ahol nincs tejszövetkezet, illetve ide számítható a Bars megyei Garamlök is, ahol a tejszövetkezet csupán kezdő stádiumban volt a felvétel idejékor. Frissen alakult volt a tejszövetkezet a Fejér megyei Igaron, ahonnét a válaszdó arról számolt be – amiképpen Békés, Békéscsaba, Mezőberény, Dunaszekcső, illetve Terhely adatközlői is –, hogy a településen a tejszövetkezetnek köszönhető értékesítési lehetőség miatt a tagok nem vonják el a tejet gyermekeik szája elől, vagy legalábbis ez nem tapasztalható. A Tolna megyei Zomba kapcsán hasonlóképpen nyilatkozott Láng Frigyes vármegyei tiszti főorvos, aki további adalékkal szolgált, miszerint a településen megfigyelhető gyakorlat, hogy a tejszövetkezetben vásárolt túrót téli táplálékkul használják. (A tejszövetkezet hatását illetően Zombát mintázza a közeli Belac és Kakasd is.) Ifj. Leopold külön említette azon településeket, ahol az egykerendszerhez kapcsolódó szempontok, szokásrendszer jóval erőteljesebb érvénnyel bírt, mint bárminemű értékesítési lehetőségek. A szóban forgó három református falu, a Bars megyei Garamlök és Nagyod, illetve a Sárközben (Tolna m.) fekvő Ócsény kapcsán írja: *„A szélsőséges malthusianismus okozza és teszi lebetővé, hogy török-szakad: az egyetlen gyermek mindennapi kenyere sohasem mostoha, a szülők féltő szeretete debogy is engedné!”*⁴⁰ A tejszövetkezettel nem rendelkező Nagyodon, a szerveződő tejszövetkezettel bíró Garamlökön ugyanaz a helyzet, mint az ócsényi tejszövetkezeti tagok esetében: a tejből, amiképpen például a tojásból bőven jut a gyermekek asztalára. Ahogy a nagyodi tanító írta, *„(...) annyira szeretik azokat, hiszen csak egy van belőlük.”*⁴¹

Ifj. Leopold Lajos az abonyi adatközlő (tanító) válaszát ismertette hasonló értékesítési magatartásformáról ad képet, mint amire Gunst Péter jutott bevezetőmben idézett tanulmányában. Ezek szerint a túlzott mértékű, a háztartás saját fogyasztási szempontjait figyelmen kívül hagyó tejértékesítés az anyagi helyzettől, értékesítési lehetőségektől részben független gyakorlat, hiszen azt az étkezési szokások és egyéb megfontolások is befolyásolhatták. Nem feltétlenül a szegénység, illetve a túlzott rászorultság ennek az oka. A tejet fogyasztó, illetve alig fogyasztó családok közt – amint ifj. Leopold írja – *„(...) nem a gazdagság vagy a szegénység a kizárólagosan döntő tényező. Akik elvonják a tejet és tojást gyermekeiktől, jórésztben nem a szegénység okából teszik, hanem a vagyonszerzés – főként földvétel – vágya lebírbataltalanul szorítja őket e végzetes takarékoságra.”*⁴² Az egyébként tejszövetkezettel nem rendelkező, ugyanakkor Budapesthez közel eső Abony leírása során jegyzi meg a napjainkban már megszokottnak tekinthető jelenség – miszerint az agrártermék

³⁹ Ifj. Leopold L.: 1905a, 365–366.

⁴⁰ Ifj. Leopold L.: 1905a, 365.

⁴¹ Ifj. Leopold L.: 1905a, 365.

⁴² Ifj. Leopold L.: 1905a, 363.

(ez esetben tej) ára Budapesten sokszor olcsóbb, mint a termelőterületén értékesítve (ez esetben abonyi piac) – kapcsán a következőket: „E látszólagos abszurdum megfejtése, hogy az 1. organizált, 2. tömeges, ezért 3. egyenletes fogyasztás caeteris paribus olcsóbb.”⁴³

„A pozitív válaszok világossá tették, hogy a tejszövetkezetek és a kivitelre dolgozó tejkereskedelem az ország különböző vidékein a legeltérőbb viszonyok (vallás, nemzetiség, lakosság-szám stb.) között sok esetben túllőnek a célon” – írja összegzésének kezdő soraiban Ifj. Leopold, majd sorokkal lejjebb, mintegy magyarázandó az előbbi megállapítás „sok esetben” kitételét, hozzáteszi: „Az eredmények bizonyára biányosak, hézagosak és általánosításról szó sem lehet. Ehhez járul, hogy egy csomó negatív választ is kaptunk és így konstatálhatjuk, hogy a tejszövetkezetekkel okozott visszahatás nem mutatkozott egyetlen országszerte.”⁴⁴ Azonban a pozitív válaszok, a tejnek a gyermekek étrendjéből történő kimaradására utaló adatok, adalékok birtokában a következőket írja: „[...] hazánkban ezer és ezer gyermek van, akit a forszírozott, ad abszurdum vitt tejkivitel testileg visszavet, néha tönkre juttat, sok esetben pedig a járványos betegségek előmunkálatait, létfeltételeit teremti meg hanyatló szervezetükben.”⁴⁵

Ifj. Leopold ennek kétféle útját különbözteti meg:

- Egyrészt azt, amikor a tejtermelő család maga elől vonja el a tejet.

- Másrészt pedig azt, amikor a tehenet nem tartó községbeli lakosok számára nehezül meg vagy válik teljesen lehetetlenné a tej beszerzése. Vagy úgy, hogy a tejtermelők a tej egész mennyiségét leadják, lekötik a tejszövetkezetnek – értékesítik a városi kereskedőnek –, vagy pedig akképpen, hogy tej ugyan részben helyben marad, csak az ára szökken magasba.⁴⁶

A fentiek nemzetgazdasági hátterének megrajzolásául, egyúttal a javuló tejértékesítési lehetőségek, a tejszövetkezeti mozgalom makroszintű hatásáról a következőket írta:

„A tejszövetkezetek soha nem sejtett fejlődésnek indultak nálunk. Rövid négy-öt év alatt a tagok száma meghús százszorozódott, bevételük megtízsháromszorozódott s tejtermékek tiszta kivitele 6 év alatt 10 millióval gyarapodott. Ez utóbbi számból egyben kiviláglék az is, hogy a tejszövetkezetekkel egyidejűleg a tejkereskedelem is akcióba lépett részben mint a tejszövetkezetek helyettesítője, részben mint a tejszövetkezetek árutovábbítója. A külföldre szóló kivitelén kívül a főváros rohamos fejlődésével arányosan nőtt tej-fellevő képessége. A tej emigrációja reáveti árnyékát a nagyobb városok s főleg Budapest egész környékére, de nem kevésbé az ország kisebb városi piacaira.

⁴³ Ifj. Leopold L.: 1905a, 363.

⁴⁴ Ifj. Leopold L.: 1905a, 363.

⁴⁵ Ifj. Leopold L.: 1905a, 366.

⁴⁶ „Ezzel szemben gyenge vizsgálatás, hogy elvéve lefőlözött tejet vehetnek a szegények sokszor nem sokkal olcsóbban, mint »a régi jó időkben« a teljes tejet.” – tette hozzá Ifj. Leopold L.: 1905a, 366–367.

A vidéki városok fogyasztó közönsége, a hivatalnok-, iparos- és kereskedőosztály feljajdul, nem győzi megfizetni a baromfit, a tojást, a tejet-vajat. Már pedig satandard of life-jából nem engedhet, hisz többnyire úgys leszorította az intelligens ember végső fogyasztási határvonalaig.

Valami nyugtalanlás suban végig az országon. Fizetésrendezési gyűlések, vasúti sztrájk, politikai radikalizmus a magyar hivatalnok-osztály uralkodó tendenciái. És mindennek végső oka: a vidéki piac rettentő megrálgulása.

A falu hallgat. Ok és okozat után nem kutat, előrelátása kevés, nézőpontja alacsony. Hallgatnak a puszták is. Nem panaszkodnak, azért megfelekedtek „azok odafönn” arról, hogy a falu és a puszták nemcsak termelőkéből, hanem fogyasztókból is áll. És hogy egy országból, melynek minden tízedik lakosára esik egy 4 éven felüli tehen, nem lehet büntetlenül sok millió koronát érő tejet és vajat kivinni. Nem lehet főként olyan országból, amelyben a tuberkulózisnak a falukon és a pusztákon sem tudják útját állni, nem is szólva a prophylaxisról⁴⁷, melynek utolérhetetlen eszköze: a forralt tehenfej.”⁴⁸

A túlhajtott tejértékesítés kedvezőtlen hatásainak leküzdéséhez szükséges lépéseket ifj. Leopold eltérően ítélte meg. A tejgazdasági szakiskolákban, tanítóképzőkben folyó oktatásra, az onnan kikerülőkre támaszkodó széles körű, szövetkezeti tagok, illetve egyéb tejtermelők közt folytatott felvilágosító munkát szükségesnek és sikerrel kecsegtetőnek tartotta.⁴⁹ Két fontos kérdésben kívánta őket meggyőzni: 1. csak a háztartásuk számára felesleges tejet érkecsítsék, adják le a szövetkezetben, 2. tisztában legyenek a lefölezött tej rendes tejhez viszonyított gyengébb minőségével, azzal, hogy az előbbivel az utóbbit nem lehet teljes mértékben kiváltani. A problémát inkább a másik csoport, a tehénnel nem rendelkezők bajainak orvosolhatóságában látta. Szegényebb kisbirtokosokat, kisbérllöket, részesekeket és napszamosokat sorolt azok közé, akik a városok fogyasztóképességével konkurálni nem tudván, sokszor a tej helyi – korábbi áron való – beszerzésének lehetőségétől esnek el. „*Elméleti tanácsokkal, részleges intézkedésekkel rajtok segítve nincs. A fontoskodás ilyenkor állami, közigazgatási vagy községi beavatkozást ajánl, ám aki az efféle beavatkozás átlaggyorsaságát, átlagtartalmasságát és egyetemes irányát ismeri, annak nem igen van kedve a falra borsót hányni.*” – írta.⁵⁰

⁴⁷ Prophylaxis: óvógyógymód, mindazon eljárások összessége, amelyek segítségével a betegségek, különösen a fertőző betegségek megelőzhetőek.

⁴⁸ Ifj. Leopold L.: 1905a, 367.

⁴⁹ „Fontosnak tartanók, hogy az állam tejgazdasági szakiskoláiban, de a tanítóképzőkben is a növendékek figyelmét e rajtalan, földalatti katasztrófára fülbuják. Lelkökre kell kötni, hogy járhatóanul figyelmeztessék a szövetkezet tagjait.” Ifj. Leopold L.: 1905a, 368.

⁵⁰ Ifj. Leopold L.: 1905a, 369.

V. A paraszti népesség tejfogyasztásával kapcsolatos más munkák, adatok

A bevezetőmben említett Illyés-tanulmányhoz, egyúttal a két világháború közti korszakra visszatérve elmondható, hogy bár Illyés is beszámítja a tudatlanságot, valamint a rögzült táplálkozási szokásokat – „*falusi lakosság nem szereti a tejet*” –, az agrárnépesség kis mennyiségű tejfogyasztásának elsődleges okaként a csábító értékesítési lehetőségeket és a városok túlzott tejfeltevő-képességét nevezte meg. Illyés ezt nem csupán más népi írók szociográfiai jellegű munkáira, részletes felmérésekre, hanem saját tapasztalatára is alapozta. Közvetlenül gyűjtött saját adatai és a helyi orvos elbeszélése alapján egy Tolna megyei falu kapcsán megállapította, hogy a tejszövetkezet működése óta a falu helyzete tejfogyasztás szempontjából határozottan romlott. Az adatgyűjtésbe bevont utca családjai közül az a 18, amely tehenet nem tartott, tejet csak ünnepekre készített kalácssütéshez vásárolt, míg a tehénnel rendelkező 16 család esetében is „[...] *legfeljebb, csak a gyermekek kapnak reggelire tejet, bár megtörténik, hogy a megszorult család a gyermekeknek szánt mennyiséget is a szövetkezetbe viszi, mert falusi viszonylatban tekintélyes összeget – literenként 10-12 fillért kaphat érte.*”⁵¹

Azonban nemcsak a fejlett tejszövetkezeti mozgalommal rendelkező Dunántúlon ez a helyzet, a város és az agárvidék közt máshol is tetten érhető az aránytalanság. Mészáros Gábor Szeged-környéki családok körében folytatott vizsgálata alapján megállapította, hogy 5215 család közül 1707 család tejfogyasztása volt kielégítő, 991 család hetente csak egy-két alkalommal, míg 859 egyáltalán nem fogyasztott tejet.⁵² Waltner Károly adatai szerint a Szeged-környéki gyermekek körében jóval nagyobb arányban hiányzott az étrendből a rendszeres tej, mint a szegedi gyermekek esetében.⁵³ Waltner, Mészáros, vagy például Heller András – székesfehérvári járásban 1186 első osztályos elemistára kiterjedő felmérése – nagy létszámú egyéni felvételt eredményező vizsgálatát természetesen csak megfelelő intézményi (egyetem, klinika) háttérrel, illetve a tanügyi hatóságok és az iskolák közreműködésével sikerült kivitelezni.⁵⁴ Azonban e nagyszámú csoportmintákon is csak kvalitatív eredményekhez lehetett jutni, gyakorlatilag a heti étrend milyenségét lehetett megismerni.⁵⁵ Némely felmérésben ugyan mennyiségre vonatkozóan is érdeklődtek, de nem jártak sikerrel. Kvantitatív eredményeket az ún. büdzsé (budget)-módszer nyújtott, amit csak jóval kisebb csoportmintán, és kellő pontossággal lehetett végrehajtani. A vizsgálatban résztvevőknek nem-

⁵¹ Illyés Gy.: 1937, 657.

⁵² Illyés Gy.: 1937, 655, Gunst P.: 1985, 508.

⁵³ Illyés Gy.: 1937, 656, Gunst P.: 1985, 508–509.

⁵⁴ Mészáros G.: 1936. (Gunst tanulmányában elírás történt a szerző nevét és közleményének címét illetően), Waltner K.: 1933, Heller A.: 1936, 455–460.

⁵⁵ Korabeli módszerekről ld. Mészáros G.: 1936, 156–158.

csak az étlapot, hanem az étel elkészítéséhez szükséges nyersanyagok mennyiségét, valamint az ételmezés költségeit is étkezésről-étkezésre fel kellett jegyezniük. E módszer időigényességét jelzi, hogy Scheff Dabis László és Ivánovics György 1934-ben publikált vizsgálata mindössze hét családra terjedt ki.⁵⁶ Látható, hogy nemcsak ifj. Leopold felmérése nem eredményezett egy-egy személy táplálkozására vonatkozó mennyiségi adatokat, hanem a két-három évtizeddel később komoly intézményi, illetve (tanügyi) hatósági háttérrel lebonyolított vizsgálatok sem. Azonban az utóbbi vizsgálatok nagyobb egzaktága annyiban kétségtelen, hogy míg ezek során személyre vonatkozó felvételek történtek, addig ifj. Leopold kérdőíve kapcsán egy-egy település egészére vonatkozólag adott információt a válszadó.

Gyakorlatilag ifj. Leopold felméréseivel egy időben, a századfordulón publikált személyre vonatkozó táplálkozási adatokat E. Keményfi Katinka. A Maros-Torda megyében fekvő Kibéd tanítónője az iskolába járó gyerekek közvetlen kikérdezése útján szerzett információk alapján két hétköznapra, illetve egy ünnepnapra vonatkozólag közölte több tucat gyermek étlapját.⁵⁷ Ezen étlapokból szintén az derül ki, melyet Keményfi tanulmányában máshol is ecsetel, hogy a tejnek igen kis szerepe volt úgy a gyerekek, mint a felnőttek táplálkozásában. Ezt többek közt azzal támasztja alá, hogy a 3000 lakosú településen csak 197 fejős és meddő tehén volt. Mint írja, tehén helyett – igénytelensége miatt is – inkább mokány lovat tartottak, amelyre a terméketlen Gyergyó-vidékre irányuló kereskedelemben, szállításban is számíthattak. „*Valósággal elviszik terményeiket, eladják maguk s a gyermekeik szájából*” – írja e kereskedelem hatásáról.⁵⁸ Keményfi emellett még kiemelten szót a pálinkafogyasztásról, mely igen nagymértéket öltött Kibédén és környékén, Bekecsalján. Mint írja, a pálinkát nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek is isszák, s gyakran épp a pálinkával nyomják el az éhségüket: „*Pálinka adja az erőt*” – mondják.⁵⁹ Amint ifj. Leopold felméréseiben a Trencsén megyei Sziklaszoros és a Kolozs megyei Magyarbikal, úgy ez esetben Kibéd bizonyítja, hogy a hiányos táplálkozással kapcsolatosan ifj. Leopold azon kérdésfeltevétele, miszerint a gyermekek isznak-e alkoholt – illetve itatnak-e velük –, nem volt indokolatlan.

A táplálkozással kapcsolatos adatközlő munkák sorában természetesen nem mulaszthatjuk el, hogy Keleti Károly által szerkesztett országos ételmezési statisztikát ne említsük.⁶⁰ Az 1880-as évek elején folyó kataszteri munkálatok ügyében eljáró becslőbiztosok pluszmunkájára építő összeíró munka során az ország 733 kataszteri aljárásából érkeztek be az adatok 1880–1884 között. A becslőbiz-

⁵⁶ Az időigényességet jelzi, hogy a vizsgálatban résztvevő háziasszonyok fáradozásaikért ajándékjutalomban (háztartási edények) részesültek. Scheff Dabis L.–Ivánovics Gy.: 1934, 295–299.

⁵⁷ Keményfi K., E.: 1900, 157–161.

⁵⁸ Keményfi K., E.: 1900, 152.

⁵⁹ Keményfi K., E.: 1900, 155–157.

⁶⁰ Keleti K.: 1887, 13–14.

tosoknak eljuttatott kérdőívén szereplő 13 kérdés mindegyike az illető eljárásába sorolt községcsoport egészére vonatkozott, míg a kérdőív további része egyes – többségi mintát követő – családok éttrendjének ismertetését írta elő.⁶¹ Az ily módon tetten érhető területi egyenlőtlenségek, az azt alátámasztó adatok mellett országos adatsorokat is nyújtott ez a munka. Témánk szempontjából talán a legérdekesebb azon statisztikai adatsor, amely a városok illetve a vidék táplálkozási szokásaira, élelmiszerfogyasztására világít rá.⁶² Eszerint a városi népesség többet, és jóval jobb minőségben táplálkozott, mint a vidék. A városi adatoknak az ország egész népességére vonatkozó adatokkal történő összevetése során például kiderül, hogy az egy főre jutó átlag a városok esetében a húsféleségekből majd 30 kilóval, míg tejből 16 literrel több, mint az össznépeiségre eső érték.⁶³ Az ebben és más értékes élelmiszerekben – mint a búzakenyér, valamint a búzaliszt – megmutató negatívumot a vidéki népesség esetében rozs-, árpa-, zab- és kukoricaliszt, kukoricaliszt illetve burgonya nagyobb mértékű fogyasztása ellensúlyozta valamelyest. A tejure vonatkozó adat egyébként 47,93 liter városi, 31,92 liter össznépeiségre számított fogyasztást jelzett, míg a vajnál ugyanezen aránypár 3,07 kg: 1,24 kg volt.

Mint a Keleti-féle élelmezési statisztikából kiderül, a tej fogyasztásának város és vidék közti fogyasztási egyenlőtlensége már jóval ifj. Leopold felmérése, egyúttal a tejszövetkezeti mozgalom kibontakozása előtt, gyakorlatilag az intenzív szarvasmarha-tenyésztés, tejtermelés kezdeti lépéseivel egy időben fennállt. Azonban nyilvánvaló, hogy ezen, fentebb ismertetett átlagértékek mögött komoly társadalmi rétegződésbeli, területenkénti különbözőségek húzódnak meg. Így példának okáért a városi népességen belül egy jóval szélesebb tehetős – legalábbis nem szűkölködő – réteggel számolhatunk, mint a vidéki népesség esetében. Amiképpen a szarvasmarhatartás elterjedtségének, jelentőségének korabeli területi egyenlenségeiről sem szabad elfelejtkeznünk.

Már csak azért sem, mert Andrásfalvy Bertalan az Észak-Mecsek és a Völgy-ség vidékére vonatkozóan éppen az 1880-as éveket jelöli meg, mikor a helyiek étkezésében a tej a legnagyobb szerepet játszotta.⁶⁴ Ugyanis a tehéntartásnak, tejtermelésnek a nagyobb tejhozamú fajták – a 19. század első felében a kishozamú szürke magyar marha, illetve az ún. csíra marha volt itt igen nagy számban – terjedésének is köszönhető fejlődését egy átmeneti ideig nem követte az értékesítési lehetőségek számottevő bővülése. A családok az így megmaradó tejet pedig

⁶¹ Keleti K.: 1887, 13–14.

⁶² A városok közé a szabad királyi, törvényhatósági jogú, illetve rendezett tanácsú városok értendők.

⁶³ A városi és a falusi fogyasztás közt még ennél is nagyobb a különbség, hiszen az össznépeiségre vonatkozó adatokban értelemszerűen a városi fogyasztás adatai is benne foglaltatnak. Keleti K.: 1887, 115–119.

⁶⁴ Andrásfalvy B.: 1972, 30.

változatos módon felhasználva, elkészítve, saját maguk fogyasztották el.⁶⁵ E helyzethez képest változást a tejszarnokok felállítására – az első 1885-ben Cikón nyitotta meg kapuit –, a tejszövetkezetek szervezése jelentett, a tej tejszövetkezeteknek történő lekötésének gyakorlata pedig jelentős hatással volt a környékbeli értékesítési, valamint táplálkozási szokások alakulására. Jelzi ezt, hogy míg a szövetkezetek megalakulása előtt a völgyeségi falvakból a gazdák, vagy a kofák vitték az értékesíteni szánt tejet Bonyhádra, addig a megalakulásukat követően már a bonyhádi családok küldték a gyerekeiket tejért a falusi tejszövetkezetekbe.⁶⁶ Andrásfalvy egyúttal azt is konstatálja, hogy „[...]a csarnokok felállítására után mindenhol megnövekedett a tehénállomány és a tejtermelés, de a tej és tejtermékek helyi fogyasztása csökkent.”⁶⁷ „A régi tejes ételek – mint írja –, a tejlevesek, tejbekásák kimentek a divatból, egyre ritkábban sütittek tejfellel zsírozott túrósrétest és a 20-as, 30-as évekre szinte teljesen megszűnt az érett túró készítése is.”⁶⁸

VI. Ifj. Leopold megállapításai a korabeli szövetkezeti mozgalom kontextusában

A 19. század utolsó évtizede, illetve a 20. század első évei a hazai szövetkezeti mozgalom dinamikus fejlődésének időszaka. A „barátság, társadalmi együttműködés, megegyezés, gazdasági kooperáció” jegyében a szabad versenyes kapitalizmus kíméletlenségét kivédeni, tompítani kívánó szövetkezeti mozgalom kezdetei Nyugat-Európában ennél jóval korábbra estek.⁶⁹ Magyarországon a szövetkezeti mozgalmat az 1890-es évekig alapvetően a hitelszövetkezetek testesítették meg. Az első fogyasztási szövetkezetek egyes bányák, gyárak, illetve 1883-ban a MÁV alkalmazottai körében jöttek létre.⁷⁰ A szövetkezeti mozgalomnak ezen, iparhoz, városhoz kötődő jellege az 1890-es években, az agrárius mozgalomnak köszönhetően a falvakban létrehozott hitel-, fogyasztási- és tejszövetkezetek százaival bővült.⁷¹ (E szövetkezeti típusok mellett működtek még magtárszövetkezetek, biztosítási szövetkezetek, illetve a pinceszövetkezetek szervezése is megindult.)⁷²

⁶⁵ Egyaránt elterjedt volt a tejleves, édesen és sósan egyaránt, az aludttej, a bűdös és az érett túró, valamint a túrós rétes. Andrásfalvy B.: 1972, 21–22, 29–30.

⁶⁶ Andrásfalvy B.: 1972, 30–32.

⁶⁷ Andrásfalvy B.: 1972, 32.

⁶⁸ Andrásfalvy B.: 1972, 32.

⁶⁹ Navrátil Á.: 1900, 748–750.

⁷⁰ Mailáth J.: 1904, 21–25.; Az intézményesülés tényszerű adatainál elmélyültebben tekinti át az agrárius irányzatú szövetkezeti mozgalom első éveit, eszmei, illetve törvényi háttérét Vári András monográfiája. Vári A.: 2009, különösen 325–389, 508–514.

⁷¹ Itt kell megemlítenünk, hogy a Budapesti Központi Tejszarnok Szövetkezet már 1883-ban megalakult. ld. Várhidy I.: 1978.

⁷² Mailáth J.: 1904, 28.

Az újkonzervatív erők – elsődlegesen az agrárius Gazdaszövetség, kisebb részben a Néppárt – védőszárnyai alatt vidéken szerveződő szövetkezetek a szélesebben vett társadalmpolitikai célok mellett több esetben (aktuál)politikai értékek hordozói is voltak.⁷³ Ennek is betudható, hogy a korabeli szövetkezeti ügy kapcsán felmerülő nemzetgazdaságtani, üzemgazdaságtani, társadalom- és szociálpolitikai, illetve szociológiai szempontú megközelítések mellett több esetben a politikai indíttatású értékelések is érvényesültek. Nem mentesek ettől Dániel Arnold, egyébként több figyelemre méltó megállapítást tartalmazó, tejszövetkezetek gazdasági, szociális hasznát a fogyasztási szövetkezetekkel összevető tanulmánya sem. Így például tanulmánya végén egyszerűen a „*feudális reakció támadásának*” minősítette az agráriusok 1890-es évek végén nekiinduló szövetkezesítési akcióját. Igaz, hogy e megállapítását több oldalról is alátámasztva látta.

Dániel sorait olvasva konstatálhatjuk, hogy a parasztság szempontjából a fogyasztási szövetkezeteket, magtárszövetkezeteket és a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezetét egyaránt haszontalannak tartotta, sőt véleménye szerint a fogyasztási szövetkezetekből a gazdáknak még hátrányuk is származott. Ellenben a tejszövetkezetekről egyértelműen pozitívan nyilatkozott, azokat egy leendő, finn, ír vagy dán típusú szövetkezeti struktúra letéteményesének tartotta. Míg a másik három szövetkezeti típus hozadéka kapcsán a szervezők, tehát az agráriusok hasznáról értekezett, addig a tejszövetkezetek szervezésében az agráriusok szerepét jelentéktelennek tartotta.⁷⁴ Szerinte az utóbbiak gyors elterjedése a természetes irányú, parasztok józan egoizmusán alapuló szerveződésnek volt köszönhető.⁷⁵ Ennek magyarázatául a következő jövedelmezőségi adatokkal, számításokkal szolgált. Egy 1902-es felmérésre alapozva Dániel 130 korona/fő évi átlagfogyasztással, illetve annak 10–12%-ával, mint a tagok közt kiosztásra kerülő osztalékkal számolva, 13–15 korona jövedelemgyarapodást számolt egy földműves fogyasztási szövetkezeti tag kapcsán.⁷⁶ Ezzel szemben egy 8–10 katasztrális hold (kh.) birtokkal, illetve 3 tejelő tehénnel rendelkező tejszövetkezeti tag eseté-

⁷³ Ieda O.: 1991, Szabó M.: 2003, 176–179.

⁷⁴ Dániel véleménye szerint a vásárcsarnok-ellátó szövetkezet esetében a falusi szervezet kiépítése nem történt meg, a magtárszövetkezeteknél pedig pont a fő elv, a kedvező árfolyamon történő értékesítéssel együtt járó árfolyamnyereség maradt el. Ami pedig a fogyasztási szövetkezeteket illeti, azok sok esetben nemhogy a célul kitűzött olcsóbb árszínvonalat – a hozzáértés, illetve a kereskedői iniciativa hiányában – nem tudták biztosítani, hanem szövetkezetnek való lekötöttségük miatt, a tagok néha még drágábban is jutottak az árukhoz. Dániel A.: 1906, 467–482.

⁷⁵ Dániellel szemben meg kell jegyeznünk, hogy bár a Hangyához hasonló központ nem szerveződött, a tejszövetkezeti mozgalom felfutásában az agráriusoknak elévülhetetlen érdemük volt.

⁷⁶ A területén lévő fogyasztási szövetkezetek összeírása alapján a budapesti kereskedelmi- és iparkamara jelentéséből megtudható, hogy a földműves szövetkezetek 130 korona/év/fő átlagfogyasztásával szemben a munkásokat és tisztviselőket tömörítő fogyasztási szövetkezetek esetében 418 vagy éppen 713 korona/év/fő esik. Dániel A.: 1906: 362–364.

ben 310 korona jövedelemgyarapodást feltételezett.⁷⁷ „*A magyar paraszt nem fogyaszt*”⁷⁸ – írja Dániel, hiszen a jövedelme csekély, és létfenntartásának jelentős része saját háztartásából kerül ki, ebből kifolyólag a paraszt érdeke az őt jövedelemhez juttató értékesítő szövetkezethez vagy – ahogy Dániel a tejszövetkezetet definiálja – a termelőszövetkezethez kötődik.

A tejszövetkezetek pozitív hatásai ifj. Leopold számára sem voltak kétségesek. A tej túlzott mértékű értékesítésével kapcsolatos észrevételei ellenére a tejszövetkezetekről több szempontból is elismerőleg nyilatkozott. Véleménye szerint a parasztság közvetlen anyagi hasznán túl a tejszövetkezetek hatására kétségtelen az előrelépés a következőkben:

- Az erkölcs és a mentalitás területén.
- A modernebb, intenzívebb gazdálkodás irányában.
- A parasztság kereskedelmi pozícióinak javulásában, gazdasági „világlátolatba” való bekapcsolódásában.

Amiképp ifj. Leopold a szövetkezet által biztosított üzemtechnikai, illetve szakmai háttérnek is köszönhető okszerű tejjgazdálkodás tudatformáló hatását, amiképpen a jobb szarvasmarhafajták terjedését, illetve a szarvasmarhatenyésztés súlyának növekedésével a trágyázás gyakoribbá válását szintén üdvözölte. Emellett még a falvak kereskedelmi pozícióinak javulását is méltatta. Ezek az ő számára is eredmények voltak, azonban a dolgok túlhajtását, az egyoldalúságot jeleznie kellett. Illyés írása, valamint Andrásfalvy és Gunst adatai tükrében ez nem bizonyult indokolatlannak.

Tanulmányomban a javuló értékesítési lehetőségeknek a termelői oldal fogyasztási szokásaira vonatkozó hatását taglaltam. Ifj. Leopold Lajos vizsgálatára alapozva a századforduló – két világháború közti időszakra történő kitekintéssel – paraszti tejtermelésének, tejértékesítésének és tejfogyasztásának kérdéseit, összefüggéseit kívántam megvilágítani. Amint Ifj. Leopold, úgy jómagam sem állíthatom, hogy a 19. század végén ugrásszerűen javuló piacra jutási lehetőségek, s annak nyomában felívelő paraszti tejtermelés, tejszövetkezeti mozgalom általános érvénnyel együtt járt volna a tejtermelő paraszti népesség tejfogyasztásának csökkenésével. Azonban a folyamat eseti szinten – s nem is kis számban – történő végbemeneteléről a századforduló időszakára vonatkozóan adatokkal rendelkezünk, s ezeknek érvényessége későbbiekben is valószínűsíthető.

⁷⁷ A szóban forgó 310 korona a következőképpen jön ki: egy tehén esetében 1700 liter/évvél, valamint 10 fillér literenkénti átlaggal számolva a három tehén után 510 koronát kapunk. Ebből a takarmánytermesztés miatt a gabonatermelés alól kieső 1,5 kh. földterület jövedelemhozadékát, 200 koronát kivonva jutunk a 310 koronában megadott összeghez. Dániel A.: 1906, 365–366.; Összevetésül a magyaróvári szarvasmarha-tenyésztő egyesület szövetkezeteiben egy tehén jövedelemtermelő képessége 1904–1906 között évi 123 korona volt. Vörös A.: 1964, 328–329.

⁷⁸ Dániel A.: 1906, 363.

Irodalom

ANDRÁSFALVY BERTALAN

- 1972 Néprajzi jellegzetességek az Észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 107. Budapest, Series Historica.

BÁRTFAI LÁSZLÓ, E.

- 1987 Utószó. Ifj. Leopold Lajos. In: Leopold Lajos: A presztízs. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 407–442.

BRAUN RÓBERT

- 1973 A falu lélektana. Kérdőív és mintaválasz egy tervezett szociográfiai főlételhez. In: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre II. kötet. Budapest, Gondolat Kiadó. 277–353.

CSEKÓ ERNŐ

- 2006 Ifj. Leopold Lajos és Szekszárd. A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve (WMMÉ) XXVIII., Szekszárd, 341–381.
 2007 Ifj. Leopold Lajos élete Szekszárdon. WMMÉ XXIX., Szekszárd, 413–498.
 2008 „Egyszerűen emberül” Ifj. Leopold Lajos karitatív és humanitárius tevékenysége az I. világháborúban és az azt követő években. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. éves születésnapjára. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület. 61–77.
 2009a Ifj. Leopold Lajos sírjánál. Szociológiai Szemle 1. 73–82.
 2009b A harmadik Leopold-fivér: Leopold Samu. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kővér György tiszteletére. Budapest, Századvég Kiadó. 66–80.

DÁNIEL ARNOLD

- 1906 A szövetkezetek és a parasztság I–II. Huszadik Század 2. kötet, 352–366, 466–483.

GUNST PÉTER

- 1985 A paraszti életforma a XX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 491–565.

HELLER ANDRÁS

- 1936 A gazdasági cselédek gyermekeinek táplálkozása és szociális helyzete. Népegészségügy 455–460.

IEDA OSAMO

- 1991 Központi és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. In: Társadalmi konfliktusok. Rendi társadalom– polgári társadalom 3., Salgótarján, 207–214.

ILLYÉS GYULA

- 1937 A magyar földmivelő népesség tejfogyasztása. Válasz 653–659.

KÁPOLNÁS MÁRIA, V.

- 1997 Tejfeldolgozás Tolnában 1882–1996. Szekszárd
 1998 Tejüzemek Dombóváron. WMMÉ XX., Szekszárd, 307–368.
 2000 Sajtgyártás Dőrypatanon. WMMÉ XXII., Szekszárd, 329–370.

KELETI KÁROLY (szerk.)

- 1887 Magyarország népességének élelmezési statisztikája fiziológiai alapon. Országos M. kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

KEMÉNYFI KATINKA, E.

- 1900 A Kibéd vidéke székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre. Egészség 149–169.

KIRÁLY ISTVÁN:

- 1965 A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. Agrártörténeti Szemle 550–567.
 1968 A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében (1848–1944). Agrártörténeti Szemle 486–511.

KÖERFER ISTVÁN–TOLNAY PÁL

1909 Magyarország tejjgazdasága 1909-ben. Budapest.

LEOPOLD LAJOS, IFJ.

1905a Parasztgyermekünk és a tehéntej. Közgazdasági Szemle 1. 355–369.

1905b Vallás és agrárszocializmus. Huszadik Század 2. 97–119.

1906 Az aratógép szociológiája. Közgazdasági Szemle 2. 73–109.

1907 A kisbirtok eszményesítése. Huszadik Század 1. 319–335.

MAILÁTH JÓZSEF

1904 A szövetkezeti ügy fejlődése Magyarországon. Magyar Gazdaszövetség kiadványai, Budapest.

MÉSZÁROS GÁBOR

1936 Csongrád megyei népelemezési adatok. Népegészségügy 156–171.

NAVRATIL ÁKOS

1900 A szövetkezés szerepe társadalmunkban. Közgazdasági Szemle 1900. 741–751.

SCHEFF DABIS LÁSZLÓ – IVÁNOVICS GYÖRGY

1934 Egy falusi népelemezési felvétel eredményei. Egészségpolitikai Szemle 295–319.

SÓS ALADÁR

1948 Ifj. Leopold Lajos 1879–1948. Huszadik Század 1. 44–46.

SZABÓ MIKLÓS

2003 Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Budapest, Új Mandátum Kiadó.

TÓTH PÁL PÉTER

1984 A hazai agrár- és faluszociológiai kutatások 1900–1945 között. In: Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945. Budapest, Kossuth Kiadó. 5–30.

VÁRHIDY IMRE

1978 Adatok a Budapest Központi Tejcsarnok Szövetkezet szerepéről a főváros tejellátásában (1883–1916). Agrártörténeti Szemle 172–180.

VÁRI ANDRÁS

2009 Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Budapest, Argumentum Kiadó.

VÖRÖS ANTAL

1964 A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében 1896–1914. I–II. Agrártörténeti Szemle 84–110., 313–346.

1965 A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. Agrártörténeti Szemle 471–493.

WALTNER KÁROLY

1933 Hogyan táplálkoznak a szegedi és szeged-környéki elemi iskolás gyermekek. Népegészségügy 355–359, 400–401.

Csekő Ernő

VARIOUS ASPECTS OF THE AVAILABILITY OF MILK AND ITS CONSUMPTION BY PEASANT CHILDREN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: RESULTS AND LESSONS OF A CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL SURVEY

In the 1920s and '30s, a lot of surveys were conducted and studies written about the eating habits and milk consumption of agrarian populations. It was as early as the beginning of the 20th century that sociologist Lajos Leopold, Jr. highlighted two apparently conflicting phenomena: The improving conditions of milk production and the flourishing movement of milk collectives coincided with a significant decrease in the milk consumption of peasant communities. He published the results of his survey exploring the consumption habits of the families of milk producers in the 1905 volume of *Közgazdasági Szemle*. The title of his paper was *Our Peasant Kids and Cow's Milk*.

My study will present the findings of Leopold's survey. In addition to comparing his results with contemporary and more recent data, an attempt will be made to interpret Leopold's sensitivity to the issue and the direction of his raising the problem in the context of the collective movement's status at the turn of the century. This, however, necessitates introducing the paper with at least a sketchy account of the developments that made possible the qualitative improvements that took place in the milk-producing and dairy industries in the last decades of the 19th century.

E számunk szerzői

2011/2.

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA

ny. főmuzeológus, főtanácsos

Néprajzi Múzeum

bjht@freemail.hu, terezina@vipmail.hu

CSEKŐ ERNŐ

történész

Győr

cseeko@freemail.hu

KIRI EDIT

néprajzkutató, PhD hallgató

DE Néprajzi Tanszék

editkiri@yahoo.com

B. SZÚCS IRÉN

néprajzkutató

Jantyk Mátyás Múzeum, Békés

TÓTH ZSUZSANNA NAPSUGÁR

egyetemi hallgató

Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Tanszék

toth.zs.n@gmail.com

Szerzők figyelmébe!

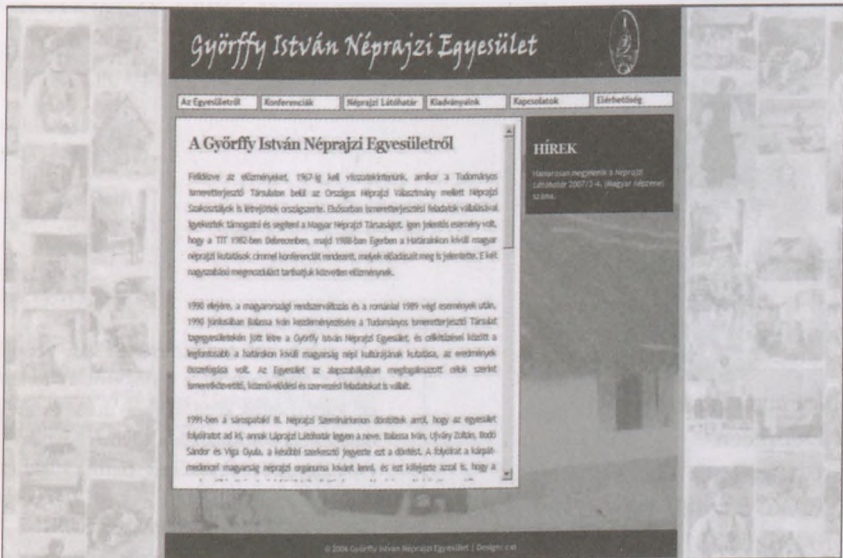
A közlésre szánt cikkek, tanulmányok formai követelményei:

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, a képeket, ábrákat csatoltan .jpg formátumban mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A tanulmányhoz kérjük csatolni a 150-180 szónál nem hosszabb rezümét (lehetőség szerint angol nyelven),
4. emellett a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, postai és **elektronikus címét**, valamint munkahelyi beosztását.
5. Felhívjuk szerzőink szíves figyelmét arra is, hogy a jegyzeteket és az irodalomlistát a folyóiratban alkalmazott formában adják meg.
 - Lábjegyzet
Györfly I.: 1943, 36.
 - Irodalom
Györfly István
1943 Magyar falu, magyar ház. Budapest, Turul.
6. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben szerepelnek a periodikában.

Internetes oldalunk

Honlapunk a *Néprajzi Látóhatár* évfolyamaihoz
biztosít hozzáférést elektronikus formában
és a *Györffy István Néprajzi Egyesület* tevékenységéről tudósít.

Honlapcím: www.neprajzilatohatar.hu

2012 JÚL 12.

Közelgő események

A szerkesztő postacíme:

Keményfi Róbert

DE Néprajzi Tanszék

4032 Debrecen

Egyetem tér 1.

Tel.: (0036) 52/489-100/22249

Fax: (0036) 52/512-958

e-mail: rokemenyfi@yahoo.com

neprajzilathatar@gmail.com

A folyóirat terjesztésének szervezése *elkülönül* a szerkesztőség munkájától. A terjesztéssel kapcsolatos kérdésekkel, után- és megrendelésekkel forduljanak a Györffy István Néprajzi Egyesület elnökéhez, Bartha Elekhez.

DR. BARTHA ELEK
tanszékvezető egyetemi tanár

Debreceni Egyetem BTK
Néprajzi Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
Tel.: (0036) 52/512-900/22248
e-mail: barthaelek@yahoo.com

ETHNOGRAPHIC HORIZONS

A Periodical Published by Györffy István Ethnographical Association
Volume 20 Number 2 (2011)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

Editor

RÓBERT KEMÉNYFI

Head of the Editorial Board

ZOLTÁN UJVÁRY

Members of the Editorial Board

DÁNIEL BÁRTH, MÁRTA FATA (Tübingen), VILMOS KESZEG (Kolozsvár),
MARGIT KÉSZ (Salánk/Beregszász), VERONIKA LAJOS, KÁROLY LÁBADI,
JÓZSEF LISZKA (Komárom), GYULA VIGA

Copy Editor

MONIKA GÖNCZY, ERIK LÁSZLÓ KOVÁCS

Translation

PÁL CSONTOS, VERONIKA LAJOS

Proofreading

PÁL CSONTOS

Technical Assistant

ÉVA BIHARI NAGY

Cover design by:

CSABA DALLOS

Publication Sponsored by

National Cultural Fund

Ministry of Cultural Heritage Museum Department

The local government of Debrecen

Department of Ethnography

Published by

ELEK BARTHA, President of Györffy István Ethnographical Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Folyóiratunk a térségünkben együtt élő nyelvi, etnikai, vallási közösségek tárgyi-szellemi hagyatékát elemző, az asszimilációs, akkulturációs, integrációs folyamatokat értelmező írásoknak biztosít többnyelvű fórumot. Nem csupán térbeli és tárgyköri változatossággal, hanem különböző generációs nézőpontokból mutatja be a folytonosan alakuló Közép-Európa néprajzi örökségének jelentéseit. A tematikus tartalommal megjelenő egyes számainkban kiemelten foglalkozunk egy-egy szórványközösség kultúrájának több tudományágot átfogó megközelítésével.

Our periodical aims to provide a multilingual forum for scholarly works analyzing the intellectual and material heritage of co-existing communities of language, ethnicity or religious denomination in our region while interpreting assimilation, acculturation and integration processes. It intends to present meanings of the continuously changing Central European ethnographical traditions not only with geographical diversity and variety in fields but from different generations' points of view. In our thematic issues, we place emphasis on studying the culture of a particular Diaspora by means of approaching it from the viewpoints of several scholarly disciplines.